

Vrouwen in Livius

Een narratieve analyse van boek I-V van Livius' Ab Urbe Condita

Naam	Elske Renate van Aalderen
Studentnr.	s1336797
E-mail	elskerenate@hotmail.com
Begeleider	Dr. C. H. Pieper
Datum	19-06-2018
Studie	MA Classics and Ancient Civilizations: Classics
Instelling	Universiteit Leiden, Faculteit der Geesteswetenschappen

Inhoudsopgave

Inleiding	4
Hoofdstuk 1 – Het definiëren van vrouwen	8
<i>I. Benoeming & Benaming</i>	9
Benoeming	9
Frequentieanalyse.....	10
Benaming en Effect.....	12
Tussen - Conclusie.....	17
<i>II. Casestudy: Veturia & Volumnia</i>	18
Veturia.....	18
Volumnia	20
<i>III. Casestudy: Groepen</i>	22
Vrouwen als mannen	22
Vrouwen als Vrouwen	24
Groep of Individu?	26
Hoofdstuk 2 – Casestudy Lucretia	28
<i>I. Structuur</i>	29
<i>II. Analyse</i>	33
Proloog – Een drinkgelag.....	33
Scene 1 - Objectivering.....	34
Scene 2 - Narratieve technieken.....	36
Scene 3 (deel 1) - Zelfverklaard <i>Exemplum</i>	39
Scene 3 (deel 2) & Epiloog - Exemplariteitsanalyse	42
<i>III. Intertekstualiteit binnen Livius – Verginia</i>	45
Overzicht	45
Exemplariteit	47
Conclusie	49
Bibliografie	51

Inleiding

---

*Sp. Tarpeius Romanae praeerat arci. Huius filiam uirginem auro corrumpit Tatius ut armatos in arcem accipiat; aquam forte ea tum sacris extra moenia petium ierat. Accepti obrutam armis necauere, seu ut ui capta potius arx uidetur seu prodendi exempli causa ne quid usquam fidum proditori esset.*¹

Sp. Tarpeius voerde het bevel over de Romeinse citadel. Tatius kocht zijn dochter, een jong meisje, om met goud opdat zij de gewapende mannen de citadel binnen zou laten; toevallig was zij toen buiten de muren om water te halen voor offerhandelingen. Nadat de mannen waren binnengelaten, doodden ze haar, nadat ze haar overmand hadden, met hun wapens, hetzij opdat het leek alsof de citadel met geweld in was genomen, hetzij om een voorbeeld te stellen dat een verrader nooit te vertrouwen is.²

Na de Sabijnse maagdenroof ontstaat er oorlog tussen de Romeinen en de Sabijnen.³ De Sabijnen nemen in het bovenstaande citaat bezit van de Romeinse citadel om Rome in te nemen en hun dochters terug te krijgen. In dit verhaal speelt een vrouw een cruciale rol, Tarpeia.⁴ Zij is degene die omgekocht wordt en de vijand binnen laat, wat er uiteindelijk toe leidt dat de Sabijnen een strategische positie in kunnen nemen.⁵ Maar is zij wel de schuldige verrader die zij op het eerste gezicht lijkt? Ze wordt omschreven als een *virgo*, een toonbeeld van onschuld en onbevleetheid. Tatius koopt haar om, maar het werkwoord *corrumpo* betekent ook fysiek beschadigen of zelfs verkrachten, wat de lezer aan het twijfelen brengt of deze vrome maagd niet toevallig (*forte*) op het verkeerde moment op de verkeerde plek was.⁶ Verder is het motief van de Sabijnen om Tarpeia te doden zelfs voor Livius twijfelachtig. Is het om de indruk te geven dat de citadel met geweld in was genomen, dus om hun kracht te laten zien, of is het om een voorbeeld te stellen, wat Tarpeia een exemplum zou maken voor wat er gebeurt met een verrader?

Uit dit voorbeeld blijkt dat de rol van Tarpeia niet meteen duidelijk is. In deze scriptie onderzoek ik welke technieken Livius inzet om zijn lezer na te laten denken over de rol van vrouwen in zijn werk. In mijn analyse ga ik in op verschillende niveaus van de tekst: inhoudelijk, narratief (en metatekstueel). Op inhoudelijk niveau bekijk ik met welke woorden Livius zijn personages definieert

---

¹ I.11.6-11.7; Alle Latijnse citaten in deze scriptie zonder aanduiding van auteur en werk komen uit Livius, *Ab Urbe Condita*, uit de edities van R. Seymour Conway en C. Flamstead Walters, tenzij anders aangegeven.

² Alle vertalingen in deze scriptie zijn mijn eigen vertalingen.

³ In hoofdstuk 1.III van deze scriptie ga ik dieper in op de Sabijnse vrouwen.

⁴ Voor een analyse van de mythe van Tarpeia, zie Welch (2015).

⁵ Livius noemt na dit citaat nog een andere versie van het verhaal, waarin Tarpeia vraagt om dat wat de mannen om hun linkerarm hebben (de Sabijnen droegen daar vroeger gouden armbanden), maar wordt bedolven onder hun schilden (I.11.8-11.9).

⁶ OLD s.v. *corrumpo* 1a: "To spoil physically, damage or destroy.", 3a: "To change for the worse, pervert;"; 4: "To render morally unsound, corrupt, deprave (a person, his character etc.)."; 5a: "To seduce (a person) to disloyal or dishonest conduct, bribe, suborn, etc."; 5b: "To corrupt sexually, seduce."

en welke acties hij hen uit laat voeren om zo een beeld te krijgen van het effect dat zij op het verhaal hebben. Op narratief niveau richt ik mij voornamelijk op de narratieve technieken die hij inzet, zoals focalisatie, om te onderzoeken hoe Livius als verteller sturing geeft aan de lezer.⁷ Het metatekstuele niveau stip ik slechts enkele keren kort aan, wanneer een tekstelement een duidelijke binding heeft met de tijd waarin Livius zelf leefde.

In deze scriptie komt ook vrouwelijke exemplariteit aan bod. Hierbij houd ik het model van Roller aan. Roller beschrijft in zijn artikel over exemplariteit in de Romeinse geschiedenis hoe een opeenvolging van gebeurtenissen tot een *exemplum* zouden kunnen leiden. Hij heeft dit omschreven in vier stappen.⁸

1. "Someone performs an action in the public eye – that is, before members or representatives of the Roman community, which consists of those who share a particular set of practices, orientations, and values (i.e., the *mos maiorum*)."
2. "Upon witnessing the action, this audience evaluates its consequence for the community, judging it “good” or “bad” in terms of one or more of these shared values."
3. " This deed, its performer, and the judgment(s) passed upon it are commemorated, and thus made available to wider audiences of contemporaries and posterity, through one or more “monuments,” by which I mean any sign capable of summoning the deed to conscious recollection: scars, honorific names or titles, statues, toponyms, temples, rituals and other performances, narrative historiography, and so on."
4. "People who encounter such monuments, and thereby learn of a deed and its reception, are enjoined to accept the deed as normative – that is, either as a moral standard for evaluating the performances of other actors (the *exemplum*’s ethical dimension, described above), or as a model of action for themselves to imitate or avoid (the pragmatic dimension)."

Het model van Roller gaat dus uit van een actie voor een publiek, een reactie en beoordeling van dit publiek, een “monument” voor de actie en receptie. Ik zal dit model gebruiken om de exemplariteit van vrouwen te toetsen.

Ik heb ervoor gekozen om mijn analyse te beperken tot boeken I-V. In de eerste twee boeken komen namelijk meer vrouwen voor dan in de rest van de *Ab Urbe Condita*, wat waarschijnlijk komt door het mythologische karakter van deze boeken.⁹ De boeken III-V heb ik bij mijn scriptie betrokken,

---

⁷ Livius karakteriseert zijn personages op inhoudelijk niveau zeer beperkt (Vasaly (2009:256)). Om een vollediger beeld van het karakter te krijgen is het dus zinnig om ook het narratieve niveau te analyseren.

⁸ Roller (2009:216-217).

⁹ Smethurst (1950:80); In latere boeken zijn ook zeker zeer interessante vrouwen te vinden, zoals Hispala Fecenia, die de Bacchanalische samenzwering ontdekte (XXXIX. 8-19), maar helaas heb ik daar in deze scriptie de ruimte niet voor.

omdat zij thematisch en structureel gezien nauw verbonden zijn met de eerste twee boeken.¹⁰ Daarbij laat ik godinnen en vestaalse maagden buiten beschouwing.¹¹ Hoewel vestaalse maagden ook menselijke vrouwen zijn, is hun rol binnen de Romeinse samenleving zodanig anders dan die van moeders, echtgenotes, dochters, enzovoort dat de beschrijvingen van beiden niet met elkaar te vergelijken zijn.¹² Diverse wetenschappers hebben dit ook opgemerkt in hun werk over Vestaalse maagden. Zo benoemt Boatwright dat vestaalse maagden, zowel visueel als ideologisch gerepresenteerd werden op het Forum Romanum, terwijl de gewone vrouwen hiervan compleet buitengesloten werden.¹³ Diluzio en Hopkins beschrijven in hun werk de vestaalse maagden als "honorary men", wat hun aparte positie in de samenleving duidelijk weergeeft.¹⁴

In het eerste hoofdstuk van deze scriptie onderzoek ik de manier waarop Livius vrouwen definieert en het effect dat vrouwen hebben op zowel het interne als het externe publiek aan de hand van verschillende casestudy's. In het eerste gedeelte ga ik in op definitie met behulp van namen. Maakt het wel of niet gebruiken van een naam een verschil? Vervolgens ga ik in op de binding van vrouwen met hun familie en met hun echtgenoot. Heeft deze band invloed op hun rol? En als laatste bespreek ik vrouwen, die uit hun vrouwelijke rol stappen en zich als mannen gaan gedragen. Wat is het effect hiervan op het interne publiek?

In het tweede hoofdstuk onderzoek ik hoe Livius een hele specifieke rol van vrouwen weergeeft, namelijk hun rol als *exemplum*. Hoofdstuk twee is daarmee een zeer uitgebreide casestudy van hoofdstuk 1. Het gehele hoofdstuk is een casestudy over Lucretia, een bij velen zeer bekend *exemplum* voor een ideale Romeinse echtgenote. Ik analyseer welke narratieve technieken Livius inzet om haar exemplariteit weer te geven en ik toets haar exemplariteit aan de hand van het artikel van Roller.¹⁵

Met dit onderzoek hoop ik in grote lijnen te laten zien hoe Livius met zijn beschrijvingen en definities zijn lezers aan het denken probeert te zetten over de rol van vrouwen, als vrouwen, als meisjes, als echtgenotes, als moeders, als dochters en soms zelfs als mannen.

---

¹⁰ Luce (1977:3).

¹¹ Boatwright (2011:109) benoemt in haar artikel vestaalse maagden ook als een aparte groep, die niet ten prooi viel aan het visuele en ideologische buitensluiten van vrouwen op het Forum Romanum.; Diluzio (2016:119) en Hopkins (1983:18) beschrijven de vestaalse maagden als "honorary men", wat hun aparte positie in de samenleving weergeeft; Een goed begin voor onderzoek naar de Vestaalse maagden zijn: Diluzio (2016), Levene (1993) en Takács (2008).

¹² Voor een uitgebreide beschrijving van de positie van de Vestaalse maagd in de samenleving ten opzichte van een normale vrouw, zie Takács (2008:81-86).

¹³ Boatwright (2011:109).

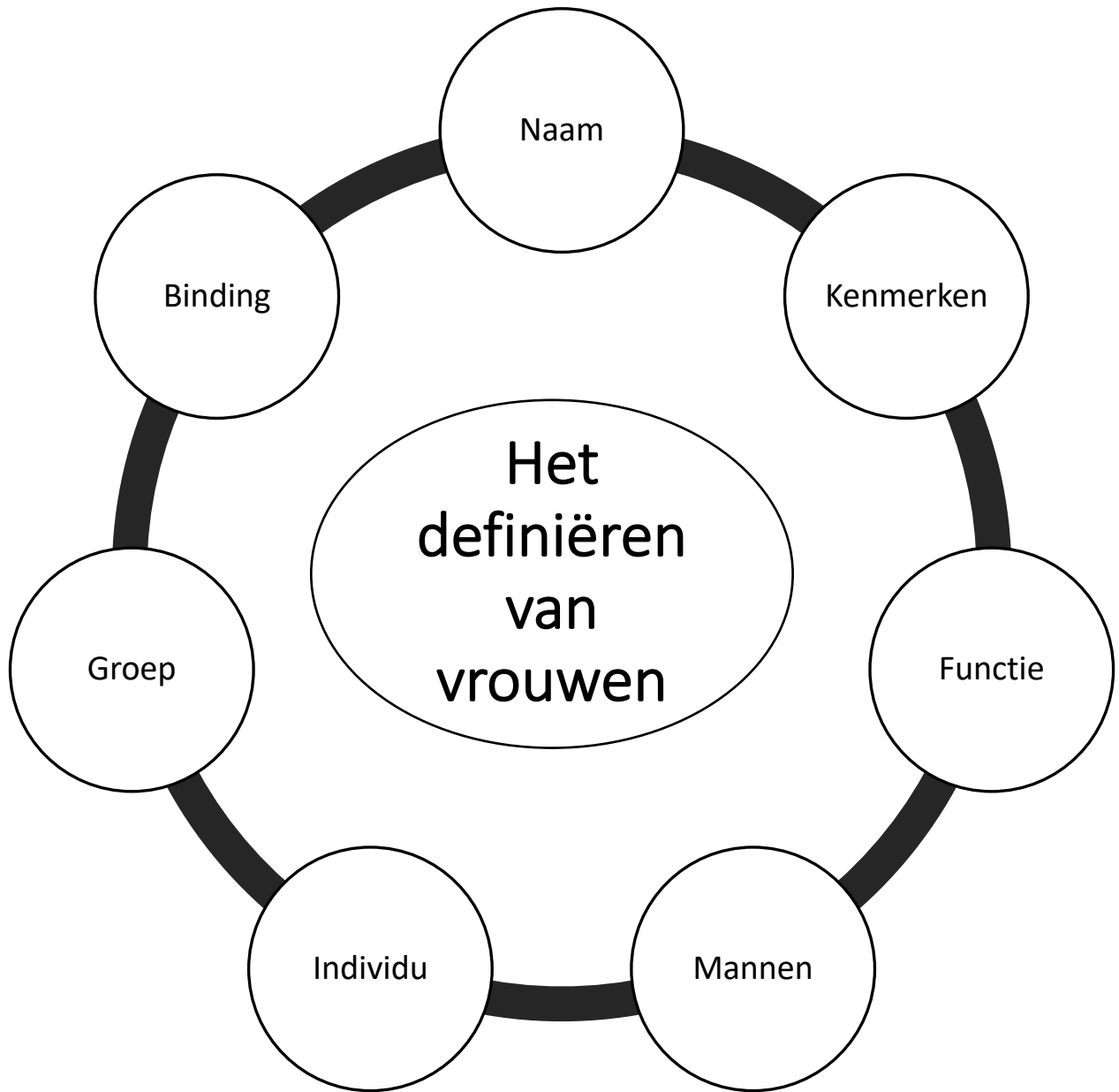
¹⁴ Diluzio (2016:119); Hopkins (1983:18).

¹⁵ Roller (2009), zie inleiding.

Hoofdstuk 1

I. Benoeming & Benaming

Benoeming

...*Veturiam matrem Coriolani Volumniamque uxorem*...¹⁶

...*Oppia uirgo Vestalis*...¹⁷

Hierboven staan de namen van drie zeer bekende vrouwen, Veturia, Volumnia en de minder bekende Oppia. Zij hebben alle drie compleet verschillende kenmerken: Veturia is een moeder, Volumnia een echtgenote en Oppia een vestaalse maagd, die helemaal niets met mannen van doen heeft.¹⁸ Ondanks deze grote verschillen hebben ze een ding gemeen: ze zijn alle drie vrouwen.

In dit hoofdstuk bespreek ik hoe Livius vrouwen definieert en of er een verband is tussen deze definitie en het effect dat vrouwen hebben op het verhaal aan de hand van diverse casestudy's. Dit effect onderzoek ik door te kijken naar de zelfstandige acties van vrouwen en de reacties van andere personages in het verhaal. Door de tekst van Livius op deze manier te benaderen, komen de technieken die hij gebruikt aan het licht.

Om de vrouwen goed te kunnen beschrijven, heb ik alle woorden voor "vrouw" en woorden die een vrouw (bijvoorbeeld "dochter") of haar sociale rol binnen de samenleving (bijvoorbeeld "slavin") aanduiden, verdeeld in verschillende categorieën zoals te zien in tabel 1.¹⁹ Bij de verdeling in categorieën ben ik uitgegaan van de betekenissen zoals die gegeven zijn in de OLD.²⁰

De neutrale woorden kunnen vertaald worden met "vrouw" of "meisje". De term neutraal duidt slechts op het feit dat deze woorden geen relatie tot een andere persoon impliceren en ook geen functie binnen het gezin of de maatschappij weergeven. Ze duiden puur het biologisch geslacht aan. De term neutraal betekent zeker niet dat deze woorden geen diepere betekenissen hebben dan de zojuist genoemden.

De man- en vrouw-gebonden woorden beschrijven een relatie met een man of vrouw. Zo geeft *mater* bijvoorbeeld de relatie weer tussen een moeder en een zoon. De vrouw wordt met het woord *mater* dus beschreven in relatie tot haar zoon.

---

¹⁶ II.40.1.

¹⁷ II.42.11.

¹⁸ Deze opmerking is puur grammaticaal gericht. Het woord *uirgo* betekent namelijk maagd, en dit impliceert dat je compleet geen relatie hebt met een man. Inhoudelijk gezien heeft Oppia wel iets met een man gedaan, aangezien ze juist om deze reden veroordeeld is.

¹⁹ Met "alle woorden voor vrouw" bedoel ik alle woorden voor vrouw die voorkomen in Livius' *Ab Urbe Condita* boek I-V.

²⁰ Glare, P.G.W. e.a., Oxford Latin Dictionary, (Oxford 1982). Ik ben bij de verdeling uitgegaan van de woorden zonder hun context. Het zou dus kunnen dat in een enkel geval een woord beter in een andere categorie zou passen vanwege de context.

De taak-woorden geven de functie van een vrouw binnen de maatschappij weer. Zo geeft *regina* bijvoorbeeld aan dat een vrouw een koningin is. Ze zouden echter ook de relatie tussen een man en een vrouw of tussen twee vrouwen kunnen beschrijven, bijvoorbeeld wanneer een slavin in relatie tot haar meester beschreven wordt. Ik heb er echter voor gekozen om deze woorden in een aparte categorie te plaatsen, vanwege het grote verschil tussen deze relaties. Een relatie tussen een man en zijn echtgenote is niet te vergelijken met zijn relatie tussen een meester en zijn een slavin. De man- (en vrouw-) gebonden woorden geven een familiale binding weer en de taak woorden een werkrelatie tussen twee personen of tussen een persoon en de maatschappij.

<i>Tabel 1: Categorisering woorden</i>	
Categorie	Latijns woord
Neutrale woorden	<i>femina, mulier, puella, uirgo</i>
Man-gebonden woorden	<i>coniunx, uxor, matrona, filia, mater, soror, sponsa</i>
Vrouw-gebonden woorden	<i>nurus</i>
Taak woorden	<i>ancilla, nutrix, serva, domina, regina, sacerdos</i>

Frequentieanalyse

Er is echter nog een andere manier dan met bovenstaande woorden om een persoon aan te duiden, namelijk met namen.²¹ Met behulp van tabel 2 analyseer ik of er een verband bestaat tussen de woorden in de bovenstaande woordcategorieën en de naamgeving van vrouwen. In deze tabel staat van een aantal woorden weergegeven hoe vaak zij voorkomen bij een vrouw die bij naam genoemd wordt en hoe vaak bij een (of meerdere vrouwen) die anoniem blijven.²² Ook staat er hoeveel namen van vrouwen er in totaal genoemd worden in de boeken I-V. Tevens staat er bij elk woord hoeveel procent van de gevallen voorkomt bij een vrouw met naam en hoeveel procent bij anonieme vrouwen.

²¹ Een Romeinse naam bestaat uit drie elementen: het praenomen, het nomen, en het cognomen (Wilson (1998:11)). Wilson (1998:12): "Livy's Histories and other evidence confirm that a two-name system of praenomen plus gentilicium predated the three-name system at Rome and in other areas of central Italy from the sixth century BC." Dit was tenminste zo in het geval van een man. Vrouwen hadden meestal maar één naam en dit was de vrouwelijke vorm van het *gentilicium* (Wilson (1998:18)). Vrouwelijke praenomina waren er niet veel en in de tijd van de republiek werden ze zelfs bijna helemaal niet meer gebruikt (Wilson (1998:18)). In de eerste instantie was dit alleen in de adellijke kringen, maar later zette dit ook door bij het volk (Jones (1996:58)). Voor meer informatie over de ontwikkeling en het gebruik van vrouwelijke namen, zie Kajava (1994). Jones geeft verschillende verklaringen, namelijk dat vrouwen buiten het huis meestal niet bij naam genoemd werden, omdat zij meestal alleen in hun functie binnen het gezin werden beschreven (*uxor*, *mater*, etc.) of dat een Romeinse vader liever niet te veel dochters had en dus zo min mogelijk identiteit wilde toekennen aan zijn dochters met het geven van praenomina (Jones (1996:58)). Dit gebrek aan individualiteit wordt ook door Wilson als reden gegeven voor het ontbreken van praenomina (Wilson (1998:18)).

²² De woorden die staan weergegeven in de tabel komen allemaal in totaal meer dan 10 keer voor in boek I-V. De woorden die minder dan 10 keer voorkwamen heb ik buiten beschouwing gelaten.

De eerste categorie, "Naam", is verder onderverdeeld in twee subcategorieën: "Totaal" en "Verschillende vrouwen". De eerste subcategorie geeft het totaal aan van het aantal gevallen dat voorkomt. In het geval van *coniunx*, wordt *coniunx* dus in totaal vijf keer gebruikt bij een vrouw die bij naam genoemd wordt, bijvoorbeeld bij Volumnia. De subcategorie "Verschillende vrouwen" geeft aan bij hoeveel verschillende vrouwen het woord voorkomt. Zo komt *coniunx* bij vier vrouwen voor: Hersilia, Tanaquil, Tullia (2x) en Volumnia.

Zoals te zien worden *coniunx*, *soror* en *mulier* in verhouding het meest gebruikt voor anonieme vrouwen.²³ Daarentegen worden *filia*, *puella* en *uirgo* in verhouding het meest gebruikt voor vrouwen met een naam. Hier dient echter bij opgemerkt te worden dat deze alle drie bij weinig verschillende vrouwen worden gebruikt. De meeste vormen van deze drie woorden komen namelijk voor bij Verginia.²⁴ Zij is verantwoordelijk voor 15 van de 22 gevallen van *filia*, 14 van de 15 van *puella* en 14 van de 18 van *uirgo*. Het is dus in de categorie "Naam" interessanter om te kijken naar de subcategorie "Verschillende vrouwen", omdat deze een beter beeld geeft van de hoeveelheid vrouwen die bijvoorbeeld *uirgo* genoemd worden, in plaats van hoe vaak het woord *uirgo* voorkomt bij een vrouw met een naam.

Het woord dat het meest gebruikt wordt bij verschillende vrouwen die bij naam genoemd worden is *uxor*. Dit wekt de indruk dat echtgenotes relatief vaak bij naam genoemd worden, in vergelijking met bijvoorbeeld meisjes. Daarentegen scoort *coniunx* een stuk lager in de categorie "Naam" en vrij hoog in de categorie "Anoniem". Hier is echter een goede verklaring voor: dit woord maakt namelijk onderdeel uit van de vaste constructie "*coniunx et liberi*", die door Livius vaak wordt ingezet in oorlogssituaties om te illustreren dat de vrouwen en kinderen aan het huilen of vluchten zijn.²⁵

---

²³ *Coniunx* wordt vooral gebruikt in combinatie met kinderen: *coniunx et liberi*. Adams (1972:253): "In ordinary educated prose from the late Republic onwards, *coniunx* did achieve a certain currency, but only in formulae expressing collectively the various objects of a man's family, and occasionally patriotic, loyalties. The most frequent is *coniunx et liberi*. As an emotive and eulogistic term, *coniunx* was naturally felt to be highly suitable in phrases of this kind. Family loyalty (*pietas*) was a value of exceptional emotional significance to a Roman."

²⁴ III.44.1-III.61.4.

²⁵ I.9.9 *liberis ac coniugibus*; I.59.12 *coniuge ac liberis*; II.01.05 *coniugum ac liberorum*; II.38.03 *vestras coniuges, vestros liberos*; II.40.04 *coniunxque et liberi*; III.07.07 *coniugibus ac liberis*; III.52.04 *coniuges liberique*; III.54.08 *coniuges liberosque*; III.68.05 *coniugem ac liberos*; IV.28.05 *coniuges liberos*; V.02.12 *liberosque ac coniuges*; V.38.05 *coniuges ac liberos*; V.39.09 *coniugibus ac liberis*; V.40.09 *coniugem ac liberos*; V.49.03 *coniuges et liberos*.

Tabel 2: Woordfrequentie ²⁶

Woord		Naam			Anoniem		Totaal
		Perc.	Totaal	Verschillende vrouwen	Perc.	Totaal	
Echtgenote	Coniunx	21%	5	4	79%	19	24
	Uxor	50%	8	7	50%	8	16
Moeder	Mater	44%	7	2	56%	9	16
Dochter	Filia	79%	22	5	21%	6	28
Zus	Soror	38%	5	3	62%	8	13
Meisje	Puella	88%	15	2	12%	2	17
	Virgo	55%	18	4	45%	15	33
Vrouw	Mulier	35%	9	4	65%	17	26
Naam			32	17			32

Benaming en Effect

De frequentieanalyse geeft de indruk dat er een verband is tussen het gebruik van woorden en het geven van een naam. De vraag is echter of dit invloed heeft op het effect dat een vrouw kan hebben op de loop van het verhaal.

Aangezien Romeinen het belangrijk vonden dat zij herinnerd werden en dat hun naam tot in de eeuwigheid bij alle mensen bekend bleef, heb ik de volgende hypothese opgesteld over het verband tussen naamgeving van vrouwen en hun effect op het verhaal:

Wanneer een vrouw bij naam genoemd wordt, heeft zij een groter effect op de loop van het verhaal, dan een vrouw die niet bij naam genoemd wordt.

Deze hypothese zal ik testen aan de hand van drie voorbeelden uit boek I-V die alle drie op een andere manier een extreme vorm van een verband tussen naamgeving en effect representeren en die de bovenstaande hypothese waarschijnlijk zullen problematiseren.²⁷

²⁶ Deze tabel bevat alle woorden voor vrouw die zowel meer dan 10x voorkomen in boek I-V van Livius, als gebruikt worden in combinatie met een naam.

²⁷ Toevallig komen twee van de drie vrouwen niet uit boek I-II. De lezer dient zich er echter bewust van te zijn dat de vrouwen in de eerste twee boeken veel frequenter bij naam worden genoemd dan in de boeken daarna. (Smethurst 1950:80); Als vrouwen bij naam worden genoemd, dan is dit vrijwel altijd hun *gentilicium*.

Voorbeeld 1: Racilia

Het eerste voorbeeld is Racilia, die opvalt, omdat zij wel bij naam genoemd wordt, maar slechts een kleine rol vervult in Livius' geschiedschrijving. Zij is de vrouw van Lucius Quinctius Cincinnatus die benoemd wordt tot dictator in 458 v.Chr. om de oorlog tussen Rome en de Aequi te beslechten.²⁸ Het enige moment dat Livius over Racilia spreekt is het volgende:

*togam propere e tugurio proferre uxorem Raciliam iubet.*²⁹

Hij gaf zijn echtgenote Racilia de opdracht om onmiddellijk zijn toga uit de hut te halen.

Zij wordt slechts beschreven in de accusativus en krijgt de opdracht om de toga van haar man te halen. Naast haar naam krijgt ze ook het kenmerk *uxorem*, een woord dat haar bindt aan haar echtgenoot.³⁰ Haar effect op het verhaal is dus minimaal, aangezien zij, op het echtgenote zijn na, niet wordt gekarakteriseerd, geen zelfstandige acties heeft en er dus ook niet op haar gereageerd wordt. Uit dit voorbeeld blijkt dat een naam niet hoeft te betekenen dat een vrouw een grote rol speelt in de geschiedschrijving van Livius.

Voorbeeld 2: Virgo

Het tegenovergestelde lijkt eerder waar te zijn, wanneer wij Racilia plaatsen naast een anoniem meisje uit boek IV (ik zal haar in het vervolg Virgo noemen) dat veel teweegbracht, niet per se door haar eigen acties, maar meer door de strijd die om haar ontstond. In het jaar 443 v. Chr. zou de plebejische Virgo uitgehuwelijkt gaan worden aan of een patricische of een plebejische jongeman. Haar moeder koos voor de patriciër, maar haar voogden, die de plebejer prefereerden, waren het hier niet mee eens en verzamelden medestanders, met wie zij Virgo ontvoerden. De patriciër ging vervolgens de strijd aan met de troepen van de voogden, wat uiteindelijk resulteerde in een klassenstrijd.³¹ De adellijke partij trok hierbij aan het langste eind. Of de patriciër daarna nog met Virgo getrouwd is, vermeldt het verhaal niet.

In het begin van het verhaal karakteriseert de verteller haar door enkele persoonlijke kenmerken te beschrijven, die belangrijk zijn voor de loop van het verhaal. Wat opvallend is aan deze karakterisering en de verdere beschrijving die van haar in het verhaal gegeven wordt, is dat zij niet wordt beschreven met man-gebonden woorden, ondanks de strijd die de mannen over haar voeren.³²

---

²⁸ III.26; III.29.7.

²⁹ III.26.9

³⁰ Andere bij naam genoemde *uxores* zijn: Lavinia (I.01.11); Larentia (I.04.07); Tanaquil (I.34.08); Tullia (I.46.02); Lucretia (I.58.06); Volumnia (II.40). Deze vrouwen worden allemaal bij naam genoemd en als *uxor* gekenmerkt. Naast Racilia krijgen ook Lavinia en Larentia geen persoonlijke kenmerken, naast *uxor*, en worden ook zij slechts in één zin genoemd. Hier kom ik kort op terug in de casestudy over Veturia en Volumnia", zie pagina 19.

³¹ IV.9 - IV.10; Meer hierover in Kowalewski (2002:178).

³² Er dient opgemerkt te worden dat zij hier niet met man-gebonden woorden beschreven wordt, maar grammaticaal gezien wel aan mannen gekoppeld is als object van de *iuuenes*.

*Virginem plebeii generis maxime forma notam <duo> petiere iuuenes, alter uirgini genere par, tutoribus fretus, qui et ipsi eiusdem corporis erant, nobilis alter, nulla re praeterquam forma captus.*³³

Twee jonge mannen dongen naar de hand van een maagd van plebejische afkomst, die het meest bekend stond om haar schoonheid, de een was gelijk aan de maagd in afkomst en werd gesteund door haar voogden, die ook zelf van dezelfde stand waren, de ander was een aristocraat en wilde haar om niets anders dan haar schoonheid veroveren.

Het eerste wat opvalt aan dit citaat is dat de verteller Virgo in dezelfde zin twee keer karakteriseert als *uirgo*, maagd, een vrouw die nog geen gemeenschap heeft gehad.³⁴ Dit zou haar onschuldig karakter kunnen benadrukken. Verder blijkt uit deze karakterisering dat zij van plebejische afkomst is en ook beeldschoon. De plebejische afkomst bindt haar aan de plebejer en haar schoonheid zorgt ervoor dat de adellijke jongeman haar hand nastreeft, waardoor er uiteindelijk een strijd ontstaat. Hoewel zij dus niet met man-gebonden woorden beschreven wordt, bindt haar inhoudelijke beschrijving haar wel aan mannen.

Wat interessant is, is dat zij geen *uirgo* meer is, zodra er strijd tussen de moeder en de voogden over haar over haar huwelijk ontstaat, maar een *puella*.³⁵ Er zit een subtiel nuanceverschil tussen *uirgo* en *puella*. Waar *uirgo* betekent dat een meisje geen gemeenschap heeft gehad, betekent *puella* dat een meisje "an object of sexual interest" is.³⁶ De verteller lijkt hiermee in het begin duidelijk te maken dat zij huwbaar is, omdat haar maagdelijkheid nog intact is. De strijd die om haar ontstaat, wordt mede door haar schoonheid veroorzaakt, wat haar "an object of sexual interest" maakt. Dit betekent echter niet dat zij haar maagdelijkheid verliest, want op het moment dat zij geroofd wordt, benadrukt de verteller dat zij nog een maagd is door haar aan te duiden met *uirgo*.³⁷

In deze gehele passage krijgt Virgo geen zelfstandige acties toebedeeld. Er wordt constant voor haar besloten en gehandeld door haar moeder, voogden, de patriciërs en de plebejers. Ondanks dat denk ik dat zij wel de oorzaak is van de klassenstrijd, omdat zij het "object" is waarom deze strijd ontstaan is. Ondanks haar inactiviteit heeft ze een groot effect op het verhaal, maar zij wordt door Livius niet bij naam genoemd. De vraag waarom hij dit niet doet kan ik niet met zekerheid beantwoorden. Door haar geen naam te geven (en ook de jonge mannen niet) lijkt het bijna alsof de verteller dit verhaal wil verstoppen. Op basis van dit verhaal, lijkt het effect dus niet per se verband te

---

³³ IV.9.4.

³⁴ OLD s.v. *uirgo* 2a: "A woman who is sexually intact, a virgin;".

³⁵ IV.9.5: *Adiuuabant eum optumatum studia, per quae in domum quoque puellae certamen partium penetrauit. Nobilis superior iudicio matris esse, quae quam splendidissimis nuptiis iungi puellam uolebat: tutores in ea quoque re partium memores ad suum tendere.*

³⁶ OLD s.v. *puella* 1a: "A female child, girl.", 3: "A young woman as an object of sexual interest.".

³⁷ IV.9.7: *manu facta uirginem ex domo matris rapiunt.*

houden met naamgeving. Of Livius een vrouw wel of niet bij naam noemt lijkt eerder af te hangen van of hij haar een plek gunt in zijn geschiedwerk.

Voorbeeld 3: Horatia

De laatste dame die ik als voorbeeld gebruik, valt niet op, omdat zij juist wel of niet bij naam genoemd wordt, maar omdat haar naam pas aan het eind van haar verhaal genoemd wordt: Horatia, het zusje van de drie Horatii en de verloofde van een van de drie Curiatii. Deze zes jongemannen hebben met elkaar gestreden om de oorlog tussen Alba Longa en Rome te beslechten en Horatius is uiteindelijk de grote winnaar. Op het moment dat het verhaal van Horatia begint, komt hij triomferend de stad binnen en komt dan zijn zusje tegen.³⁸

*Princeps Horatius ibat, trigemina spolia prae se gerens; cui soror uirgo, quae desponsa uni ex Curiatiis fuerat, obuia ante portam Capenam fuit, cognitoque super umeros fratris paludamento sponsi quod ipsa confecereat, soluit crines et flebiliter nomine sponsum mortuum appellat.*³⁹

Als eerste kwam Horatius terug, terwijl hij de drievoudige buit bij zich droeg; aan wie zijn zusje, een maagd, die uitgehuwelijkt was geweest aan een van de Curiatii, tegemoetkwam voor de Capena poort, en zij nadat ze de mantel van haar verloofde om de schouders van haar broer herkend had, die zij zelf had gemaakt, gooide haar haren los en noemde huilend haar overleden verloofde bij naam.

In deze passage wordt zij vooral met man-gebonden woorden beschreven: *soror* bindt haar aan haar broer en het participium *desponsa* bindt haar aan de overleden Curiatius. Daarnaast voert zij veel zelfstandige handelingen uit om haar rouw te uiten, zoals te zien is aan de onderstreepte persoonsvormen. Dit is een groot verschil met de vorige twee voorbeelden die zelf geen actieve handelingen hadden. Haar acties zijn heel normaal voor een vrouw in rouw, zoals ook Mustakallio die zegt dat deze rouw niet alleen een teken van gebrek aan zelfbeheersing of vrouwelijke zwakte was, maar ook een teken van eer.⁴⁰ Hier hebben we echter te maken met een afwijkende situatie, waarin Horatia rouwt om een vijand, wat door haar broer als oneervol wordt gezien, en hem ertoe drijft haar te doden. Hij noemt Horatia een meisje dat haar broer en vaderland vergeet en onvolwassen is door de liefde voor haar verloofde. De moord wordt als volgt beschreven:

*Stricto itaque gladio simul uerbis increpans transfigit puellam. 'Abi hinc cum immaturo amore ad sponsum,' inquit, 'oblita fratrum mortuorum uiuique, oblita patriae. Sic eat quaecumque Romana lugebit Hostem.'*⁴¹

---

³⁸ Voor de oorlog tussen Alba en Rome en de strijd tussen de Horatii en de Curiatii, zie I.22.1-26.1.

³⁹ I.26.2.

⁴⁰ Mustakallio (1999:60).

⁴¹ I.26.3-4.

Daarom trok hij zijn zwaard en doorboorde het meisje, haar tegelijk uitscheldend met woorden. 'Ga hiervandaan met je onvolwassen liefde naar je verloofde,' zei hij, 'je overleden en levende broers vergetend, je vaderland vergetend. Zo zal het iedere Romeinse vergaan die rouwt om de vijand.

Horatia is niet meer zijn zusje, zij is een *puella*, een meisje dat los staat van haar broer. Dit creëert een afstand tussen Horatia en haar broer en is daarmee het dieptepunt in de waardering voor Horatia.⁴²

Door de senatoren en het volk wordt de daad van Horatius gezien als verschrikkelijk (*atrox*).⁴³ Hij wordt daarom voor koning Tullus gebracht, die *duumviri* aanstelt om te beslissen wat te doen met hem. Horatius zou zijn veroordeeld als zijn vader niet gesmeekt zou hebben om hem te sparen, omdat hij niet op een dag al zijn kinderen wil verliezen.

*Moti homines sunt in eo iudicio maxime P. Horatio patre proclamante se filiam iure caesam iudicare; ni ita esset, patrio iure in filium animaduersurum fuisse.*⁴⁴

De mensen werden in dit proces het meest bewogen door de uitspraak van de vader van Horatius, die uitriep dat hij oordeelde dat zijn dochter terecht was gedood; en dat als dit niet zo zou zijn, dan zou hij met zijn vaderlijk recht zijn zoon gestraft hebben.

Deze passage is om twee redenen intrigerend. Aan de ene kant zegt de vader van Horatius, die dus ook de vader is van Horatia, dat hij vindt dat zijn dochter terecht gedood is door haar broer en dat hij anders zijn zoon zelf al had gestraft. De reden hiervoor is waarschijnlijk dat Horatia koos voor Curiatius, een andere familie. Pas nadat vrouwen getrouwd waren, werden ze onderdeel van de familie van hun echtgenoot.⁴⁵ Op het moment dat Horatia gedood wordt, is zij echter nog verloofd met Curiatius, niet getrouwd. Haar loyaliteit zou dus nog steeds moeten liggen bij haar eigen familie. Zij mag niet rouwen om wat er met Curiatius gebeurt, maar moet blij zijn voor Horatius, omdat dat haar broer is. Bloedband gaat voor verlovings.⁴⁶ Aan de andere kant noemt de vader Horatia wel *filia*, waardoor Horatia dus weer erkent wordt als lid van de familie, als dochter. Hoewel haar vader haar acties veroordeelt, stijgt Horatia met deze erkenning weer een trede op de trap van waardering.

Horatius wordt vrijgesproken, maar Tullus beveelt wel dat er een ritueel uitgevoerd dient te worden, om boete te doen voor de zonde.⁴⁷ Na een beschrijving van dit ritueel wordt Horatia eindelijk bij naam genoemd.

---

⁴² Stevenson (2011:182): "If the story were to end at this point, a superficial reading might generate sympathy for Horatius' point of view. Yet the story continues and the events which follow make it clear that the simple reading of Horatia as a traitor to her family and to Rome is inadequate".

⁴³ l.26.5: *Atrox visum id facinus patribus plebique, sed recens meritum facto obstabat.*

⁴⁴ l.26.9.

⁴⁵ Gardner (1986:31-50).

⁴⁶ Konstan (1986:212) formuleert deze spanning zeer mooi: "To put it another way, a daughter was the locus of crossed loyalties: two axes intersected there, a vertical one of lineal descent and a horizontal one of connubial attachment, which could be read as a compromise of civic loyalties, as in the case of Horatia and Tullia."

⁴⁷ l.26.12.

*Horatiae sepulcrum, quo loco corruerat icta, constructum est saxo quadrato.*⁴⁸

Het grafmonument van Horatia is gebouwd met een vierkant gehouwen steen, op de plaats waar zij ten onder ging, nadat zij werd neergeslagen.

Zelf interpreteer ik deze passage als het toppunt van de waardering voor Horatia. De verteller introduceerde haar twee bindingen, als zusje en als toekomstige bruid, en zij kreeg veel handelingen toegeschreven in haar rouwproces. Dit leidde echter tot haar dood. Zij stierf als een *puella*, zonder binding. Deze situatie scheidt veel onduidelijkheid over de waardering voor Horatia: is het eervol dat zij als een goede (toekomstige) echtgenote rouwt om haar overleden man, of is het een schande dat ze rouwt om de vijand; is het een schande dat Horatius zijn eigen zusje om het leven brengt of is het eervol dat hij een meisje doodt dat haar familie verraadt? Uit de reactie van de senatoren en het volk blijkt dat familiemoord erger is dan rouwen om de vijand. Hiermee stijgt de waardering van Horatia naar *filia*, maar nog steeds krijgt zij geen naam. Pas als de uitspraak van de koning definitief is, namelijk dat het nodig is dat er een zuivering plaats vindt van deze moord, en deze zuivering ook is beschreven, krijgt zij een naam. De moord op haar is een misdaad en die moet bestraft worden. Haar naam lijkt het teken te zijn dat zij haar plaats in het geschiedwerk van Livius en in het collectief geheugen van de Romeinen verdient heeft.

Wat duidelijk wordt uit het voorbeeld van Horatia is dat de waardering voor een vrouw en de rol die zij speelt in het verhaal niet altijd meteen duidelijk zijn en dat er blijkbaar gevallen, zoals die van Horatia, zijn waarin de waardering zich ontwikkelt. De verteller moet eerst "onderzoeken" of de vrouw waardering verdient, voordat zij deze volledig kan krijgen. Door de naam van Horatia hier pas laat te noemen, ontstaat er een climax, die bevestigt dat zij genoemd mag worden.

Tussen - Conclusie

Uit bovenstaande voorbeelden blijkt dus een vrouw die bij naam genoemd wordt, niet altijd een groter effect heeft op het verhaal dan een vrouw die niet bij naam genoemd wordt, wat bleek uit de voorbeelden van Racilia en Virgo. Mijn hypothese is hiermee dus onjuist.⁴⁹

~~*Wanneer een vrouw bij naam genoemd wordt, heeft zij een groter effect op de loop van het verhaal, dan een vrouw die niet bij naam genoemd wordt.*~~

Dit betekent echter niet dat het gebruik van namen niet interessant kan zijn voor het effect dat een vrouw heeft op het verhaal, zoals bleek uit de het voorbeeld van Horatia. Door het noemen van de naam van Horatia uit te stellen tot de laatste zin, creëert de verteller een climax, waarmee hij Horatia

---

⁴⁸ l.26.14.

⁴⁹ NB: Deze conclusie is slechts op de besproken voorbeelden gebaseerd. Het is dus goed mogelijk dat er tegenvoorbeelden te vinden zijn.

extra lijkt te benadrukken. Daarnaast is het gebruik van namen ook cruciaal voor exemplariteit. Volgens de vierde stap van het stappenplan van Roller moeten mensen namelijk kunnen leren van de herinnering van een *exemplum* om ernaar te kunnen handelen en die herinnering wordt onder andere gevormd door de naam. Het noemen van de naam van Horatia aan het einde van de tekst is dus niet alleen de climax van haar verhaal, maar ook het teken dat ze haar plaats in de geschiedenis heeft verdiend.

In het volgende deel van deze scriptie ga ik dieper in op het definiëren van vrouwen en het verband tussen deze definities en handelingen. De eerste casestudy onderzoekt of de rol die een vrouw binnen het gezin/de maatschappij bekleedt, invloed heeft op de hoeveelheid invloed die zij kan hebben op het verhaal. Voor de analyse daarvan gebruik ik het verhaal van Veturia en Volumnia, dat ik tevens gebruik bij de tweede casestudy die onderzoekt of er een verschil is tussen het effect van groepen en het effect van individuen. Voor deze casestudy gebruik ik ook het verhaal over de Sabijnse maagdenroof, vanwege de parallellen met de groep van Veturia en Volumnia.

II. Casestudy: Veturia & Volumnia

Coriolanus werd verbannen uit Rome en is nu commandant bij de Volsci, die optrekken tegen Rome.⁵⁰ Zij hebben een legerkamp opgeslagen vlakbij de stad. Geen enkele priester of magistraat heeft Coriolanus kunnen bewegen om zijn aanval te staken.⁵¹ Ook een groep huilende vrouwen doet hem niets, totdat hij zijn moeder tussen hen ziet staan, Veturia, die samen met Coriolanus' echtgenote Volumnia is gevraagd door een groep Romeinse matronen om samen met hen naar het legerkamp te gaan om Coriolanus te overtuigen te stoppen met zijn opmars. Blijkbaar dachten de matronen dat Veturia en Volumnia een groot effect zouden kunnen hebben op Coriolanus, en, vanuit het perspectief van de lezer, op de loop van het verhaal. Maar van wie van de twee vrouwen is het effect het grootst?

Veturia

Veturia wordt in de eerste zin van dit verhaal als eerste genoemd, dus ik zal met de analyse van haar beginnen. Zij wordt in het onderstaande citaat geïntroduceerd als de moeder van Coriolanus met het woord *mater*.

---

⁵⁰ Ogilvie (1965:331) merkt na een uitweiding over de verschillende veldtochten van Coriolanus op: "He [Livius] is concerned with the scene between Coriolanus and his mother and to duplicate the warlike preliminaries would be an artistic mistake."

⁵¹ II.40.3: *qui nec publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis animoque religione motus esset.*

*Tum matronae ad Veturiam matrem Coriolani Volumniamque uxorem frequentes coeunt.*⁵²

Toen kwamen de matronen in groten getale samen naar Veturia de moeder van Coriolanus en Volumnia zijn echtgenote.

Zij wordt echter niet in de gehele tekst een *mater* genoemd. Wanneer zij namelijk een speech gaat houden, nadat Coriolanus naar haar toe is gerend om haar te omhelzen en zij dit af heeft gewezen, en wanneer zij door de verteller tot onderwerp van *inquit* is gemaakt, wordt zij *mulier* genoemd, een neutraal woord voor vrouw.⁵³

*Coriolanus prope ut amens consternatus ab sede sua cum ferret matri obuia complexum, mulier in iram ex precibus uersa '(...)' inquit.*⁵⁴

Coriolanus was verbijsterd, bijna buiten zichzelf, rende toen van zijn zetel zijn moeder tegenmoet om haar te omhelzen, maar de vrouw zei, nadat ze zich van zijn smeekbeden naar woede had gewend:

Wat sterk opvalt in dit citaat is de verandering van focus. In de eerste helft van het citaat ligt de focus bij Coriolanus die Veturia als zijn moeder ziet, maar in de tweede helft van dit citaat verschuift de focus naar Veturia. Zij ziet zichzelf als *mulier* en niet als *mater*. Door haar zo te definiëren impliceert de verteller dat zij geen relatie heeft met een man.⁵⁵ Dit is logisch, aangezien Veturia in haar speech zelf haar eigen kader ter discussie stelt door zich af te vragen of zij naar Coriolanus gekomen is als zijn moeder of als zijn krijgsgevangene.⁵⁶ Daarbij identificeert de verteller haar met de groep matronen, die ook omschreven worden als *mulieres*.⁵⁷ In de volgende casestudy ga ik uitgebreider in op wat dit betekent voor Veturia.

Het doel waar zij de speech voor houdt, wordt behaald. Coriolanus staakt de veldtocht en iedereen leeft nog lang en gelukkig. De vraag die nog openstaat is waarom de door niets anders bewogen commandant Coriolanus zo emotioneel reageerde bij het zien van zijn moeder. Volgens mij

---

⁵² II.40.1.

⁵³ OLD s.v. *mulier* 1a: "(in general) A woman."

⁵⁴ II.40.5.

⁵⁵ Het zou wel in relatie tot een andere man kunnen zijn. Een andere betekenis van *mulier* is namelijk het tegenovergestelde van *uirgo*: OLD s.v. *mulier* 2: "(spec.) A woman who is married or has had sexual experience (opp. *uirgo*).". De focus ligt bij *mulier* echter op het biologische geslacht; Er is nog een ander moment dat er over Veturia gesproken wordt als *mulier* in plaats van *mater*, namelijk wanneer er wordt beschreven dat de vrouwen Veturia en Volumnia ervan overtuigd hebben om mee te gaan naar het legerkamp en daar Coriolanus te smeken om vrede: *pervicere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia duos paruos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium irent et, quoniam armis uiri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent* (II.40.2). Ik denk dat ook hier sprake is van een zekere loskoppeling van Coriolanus. Veturia wordt gedefinieert als een vrouw met grote leeftijd, niet als de moeder van Coriolanus.

⁵⁶ II.40.5: '*Sine, priusquam complexum accipio, sciam' inquit, 'ad hostem an ad filium uenerim, captiua materne in castris tuis sim.'*

⁵⁷ II.40.2; In de volgende casestudy ga ik dieper in op de rol van de matronen.

heeft dit te maken met de autoriteit van Veturia als moeder. Deze blijkt ten eerste uit de grote nadruk die gelegd wordt op haar hoge leeftijd, wat ook samengaat met een grotere autoriteit.⁵⁸

Ten tweede is autoriteit van oorsprong al verbonden met moeders.⁵⁹ Zo wordt er aan het eind van boek I gesproken over drie jonge mannen die naar een orakel gaan en daar vragen wie van hen zal regeren over Rome. Zij krijgen het volgende antwoord:

*Ex infirmo specu uocem redditam ferunt: imperium summum Romae habebit, qui uestrum primus, o iuuenes, osculum matri tulerit.*⁶⁰

Uit de diepe grot sprak een stem als antwoord: hij zal de hoogste macht in Rome hebben, die als eerste van jullie, jongemannen, zijn moeder een kus geeft.

De voorspelling zegt dus dat hij die het eerst zijn moeder kust, de macht krijgt over Rome. Uiteindelijk begreep Brutus het orakel het best. Hij doet alsof hij voorovervalt en kust moeder Aarde, de gemeenschappelijk moeder van allen.⁶¹ Ookal lijkt het hier dus niet per se om een menselijke moeder te gaan, het is toch de moeder die de sleutelrol speelt in het verkrijgen van de macht, wat haar een enorme autoriteit geeft.⁶²

Volumnia

De autoriteit van de andere vrouw in dit verhaal, Volumnia is echter zo goed als afwezig. Zij heeft geen zelfstandige acties. Het enige wat zij doet is Coriolanus omarmen samen met haar kinderen: *Uxor deinde ac liberi amplexi* (2.40.9) wat dus niet eens een actie van haar alleen is. Ook worden haar geen persoonlijke kenmerken toegewezen.

Al haar definities zijn in relatie tot een ander. De verteller beschrijft haar in relatie tot Coriolanus als zijn *uxor*.⁶³ Daarnaast wordt zij met het gelijksoortige *coniunx* aangeduid, in diverse opsommingen van Veturia: "moeder, echtgenote en kinderen".⁶⁴ Als laatste, wordt zij een keer in

---

⁵⁸ Mustakallio (1999:61); Cokayne (2003: 103).

⁵⁹ Zie bijvoorbeeld Takács (2008:49-50) over de verering van Mater Matuta en Takács (2008:60-61) over de verering van Magna Mater.

⁶⁰ I.56.10.

⁶¹ I.56.12: *terram osculo contigit, scilicet quod ea communis mater omnium mortalium esset.*

⁶² Een ander voorbeeld is de moeder van Virgo, die eerder in dit hoofdstuk aan bod kwam. Zij voert een rechtszaak tegen de *tutores* van Virgo die een andere man voor haar wensen dan zij en zij krijgt als moeder het recht om de bruiloft voor haar dochter te regelen. De moeder, een vrouw, krijgt hier dus de touwtjes in handen in tegenstelling tot de mannelijke *tutores*. Over deze passage moet echter opgemerkt worden dat het recht niet aan de moeder (*mater*) wordt gegeven, maar aan de ouder (*parens*). Er is dus ruimte om dit te interpreteren als "vader" in plaats van "moeder", wat zou betekenen dat de moeder haar recht uitoefent via de vader en dus niet via zichzelf. In deze interpretatie wordt de vader door de rechter verkozen boven de *tutores* en niet de moeder. IV.9.6: *Postulatu audito matris tutorumque, magistratus secundum parentis arbitrium dant ius nuptiarum.*

⁶³ Zie II.40.1 en II.40.9.

⁶⁴ Dit komt overeen met mijn algemene bevindingen over *coniunx*. Het woord *coniunx* lijkt namelijk in alle boeken I-V van Livius gebruikt te worden voor de frase "echtgenote en kinderen. Zie voetnoot 23.

verhouding tot Veturia omschreven als *nurus*.⁶⁵ Zij wordt dus niet, in tegenstelling tot Veturia, omschreven als "vrouw", maar alleen als "vrouw van...".

Hierboven is gesproken over een moeder in boek I, waaruit de oorsprong van de autoriteit van moeders voort lijkt te vloeien. Als we kijken naar echtgenotes in boek I, geeft dit een zeer divers beeld. Aan de ene kant zijn er echtgenotes aan te wijzen die qua beschrijving zeer gelijk zijn aan Volumnia, zoals Larentia, de echtgenote van de herder Faustulus.

*Faustulo fuisse nomen ferunt—ab eo ad stabula Larentiae uxori educandos datos.*⁶⁶

Men zegt dat zijn naam Faustulus was — van daar nam hij hen mee naar zijn boerderij en gaf ze aan zijn echtgenote Larentia om op te voeden.

Ook zij wordt slechts beschreven in relatie tot Faustulus en heeft geen zelfstandige acties. Er zijn echter ook echtgenotes wier beschrijvingen sterk constateren met die van Volumnia, omdat zij een grote rol spelen in boek I: Lucretia, Tullia en Tanaquil. Op Lucretia zal ik dieper ingaan als casestudy voor exemplariteit in het volgende hoofdstuk. Bij alle vier deze vrouwen is er echter geen moeder aanwezig in het verhaal ter vergelijking.

In vergelijking met Veturia als moeder, lijkt Volumnia als echtgenote hier dus een ondergeschikte rol te spelen. Veturia kan met haar autoriteit actief invloed uitoefenen op het verhaal, terwijl Volumnia volgt, maar niet actief handelt. Naar aanleiding van deze casestudy lijkt bloedverwantschap belangrijker te zijn dan het huwelijk. Dit wordt onderstreept door het verhaal van Horatia in het eerste deel van dit hoofdstuk, die door haar broer gedood werd omdat zij haar aankomende echtgenote boven haar familie stelde.

Deze stelling wordt aan de ene kant aan het wankelen gebracht door de exemplariteit van de echtgenotes in boek I, maar aan de andere kant hoeft de exemplariteit van echtgenotes niet uit te sluiten dat een bloedband een sterkere invloed heeft dan een band door een huwelijk, aangezien de situaties van de echtgenotes juist draaien om de huwelijksband en de familieband niet zozeer aan de orde komt. Bovendien sluit de stelling bloedband voor huwelijk sterk aan bij de Romeinse normen en waarden.⁶⁷ Voor nu is te concluderen dat Veturia een groter effect heeft dan Volumnia.

---

⁶⁵ II.40.4.

⁶⁶ I.4.7.

⁶⁷ Voor een uitgebreide analyse van het Romeinse huwelijk, zie Treggiari (1991). Specifiek over trouwidealën, zie Treggiari (1991:229-261).

III. Casestudy: Groepen

In de vorige casestudy is uitgebreid ingegaan op de rol van Veturia en Volumnia. Er zijn echter nog meer vrouwen, die een rol spelen in deze passage: de groep matronen. Nadat Coriolanus overwonnen is, krijgt de hele groep vrouwen eer voor het stoppen van de oorlog.

*Non inuiderunt laude sua mulieribus uiri Romani—adeo sine obtrectatione gloriae alienae uiuebatur—; monumento quoque quod esset, templum Fortunae muliebri aedificatum dedicatumque est.*⁶⁸

De Romeinse mannen benijdden de vrouwen niet om hun eigen eer— zozeer werd er geleefd zonder jaloezie over de waardering voor een ander —; en de tempel voor Fortuna Muliebris, die ook ter herinnering dient, is gebouwd en gewijd.

Er wordt in dit citaat geïmpliceerd dat de gehele groep vrouwen verantwoordelijk is voor de overwinning van Coriolanus terwijl uit de vorige casestudy leek te blijken dat Veturia degene was die de gedachten van Coriolanus kon veranderen.

In deze casestudy zoek ik uit hoe dit zit. Ik analyseer wat de rol van de groep matronen is in dit verhaal en hoe zij gedefinieerd worden. Door hen te vergelijken met de Sabijnen probeer ik een zo scherp mogelijke definitie van beide groepen te geven om de volgende hypothese te bevestigen of ontkrachten:

Individuen hebben een groter effect dan een groep.

Vrouwen als mannen

De matronen worden in de passage geïntroduceerd als *matronae*. Dit is de laatste keer in deze passage dat ze zo genoemd worden, want in het vervolg worden ze aangeduid als *mulieres*.⁶⁹ Daarnaast wordt de groep vrouwen gedefinieerd met de woorden *agmen* en *turba*.⁷⁰

*ubi ad castra uentum est nuntiatumque Coriolano est adesse ingens mulierum agmen, primo, ut qui nec publica maiestate in legatis nec in sacerdotibus tanta offusa oculis animoque religione motus esset, multo obstinatio aduersus lacrimas muliebres erat.*⁷¹

---

⁶⁸ II.40.11-12.

⁶⁹ Uit de OLD wordt duidelijk dat er een verschil in betekenis is tussen *mulier* en *matrona*. Het woord *mulier* is meer een neutrale term, die het biologisch geslacht aanduidt (OLD s.v. *mulier* 1a: "(in general) A woman."). *Matrona* is daarentegen een term die veel meer respect oproept en meer de betekenis heeft van "mevrouw" in plaats van "vrouw" (OLD s.v. *matrona* 1a: "A married woman, matron."). Dit woord is ook sterker gebonden aan een man dan *mulier* vanwege de bijbetekenis van echtgenote. Op het moment dat de vrouwen dus bij het legerkamp aankomen staan ze daar zelfstandig en niet gebonden aan hun man; Cf. II.40.5, waar ook Veturia *mulier* genoemd wordt.

⁷⁰ II.40.3 *agmen*; II.40.9 *turba*.

⁷¹ II.40.3.

Toen de enorme troep vrouwen aankwam bij het legerkamp en aan Coriolanus werd bericht dat deze aanwezig was, was hij eerst zeer onwrikbaar tegenover de vrouwen tranen, zoals iemand die noch door de gebruikelijke verhevenheid bij legaten, noch door een zo grote religie, die zich uitstort over de ogen en de geest, bij priesters bewogen zou zijn.

Het woord *agmen* kan vertaald worden als "groep" of "gezelschap". Dit is groep die op een zekere manier geordend is, dus geen toevallige menigte.⁷² Er zit echter ook nog een militaire connotatie aan dit woord vast, "leger", wat deze vrouwen een duidelijke positie geeft binnen de oorlog.⁷³ Dit militaire gebruik van *agmen* komt meestal voor bij mannen zoals in boek VII, waar de consul Cornelius zijn leger van Saticula naar een bergpas heeft geleid, tijdens de achtervolging van de Samnieten. Decius, *een tribinus militum*, stelt de consul voor de Samnieten in de val te lokken.⁷⁴

*Samnites dum huc illuc signa uertunt utriusque rei amissa occasione neque insequi consulem nisi per eadem uallem, in qua paulo ante subiectum eum telis suis habuerant, possunt, nec erigere agmen in captum super se ab Decio tumulum;*⁷⁵

De Samnieten, terwijl ze hun tekens nu eens de ene, dan weer de andere kant op draaiden, gooiden beide kansen weg en konden de consul op geen andere manier volgen dan door dezelfde vallei, waarin zij hem zojuist nog onderworpen aan hun pijlen hadden gehouden, en het leger kon ook de heuvel niet op trekken, die Decius zojuist over hun hoofd had bezet.

In de passage van de matronen geeft het naar mijn mening weer dat de vrouwen als "leger" naar een veldslag trekken om hun stad te verdedigen. Zoals blijkt uit het volgende citaat, voldoen de mannen met hun wapens niet aan hun rol in de oorlog, waarin zij verwacht worden de stad te verdedigen. Daarom doorbreken de vrouwen het stereotype dat zij alleen maar kunnen jammeren en trekken op een typisch mannelijke manier ten strijde, ookal gebruiken zij andere wapens. Zij nemen de mannelijke rol van het verdedigen van de stad op zich met de persoonsvorm *defenderent*.

*Id publicum consilium an muliebris timor fuerit, parum inuenio: perucere certe, ut et Veturia, magno natu mulier, et Volumnia duos paruos ex Marcio ferens filios secum in castra hostium irent et, quoniam armis uiri defendere urbem non possent, mulieres precibus lacrimisque defenderent.*⁷⁶

---

⁷² OLD s.v. *agmen* 3: "A group of persons or things ordered in a spatial or temporal sequence, a series, succession, array, train."

⁷³ OLD s.v. *agmen* 5a: "An army on the march, a column.", 7a: "(sg. or pl.) An army drawn up for battle, a line of troops; also battle, warfare.", 7b: "A line of ships.", 7c: "prima ~ina, The front rank or position (in race).", 8: "(sg. or pl.) A body of armed men, etc., army, host."

⁷⁴ Andere voorbeelden van het militaire gebruik van *agmen* zijn te vinden in: XXI.34.5; XXI.57.12; XXII.2.3; XXV.19.7; XXV.36.2.

⁷⁵ Liv, *AUB* VII.34.9.

⁷⁶ II.40.1-2.

Of dit een gemeenschappelijk besluit of de vrouwelijke vrees is geweest, het is mij om het even: zij bereikten zeker, dat Veturia, een vrouw van hoge leeftijd, en Volumnia, de twee kleine zoontjes van Marcius dragend, hen vergezelden naar het kamp van de vijand en, aangezien de mannen de stad niet konden verdedigen met hun wapens, zouden zij als vrouwen de stad verdedigen met smeekbeden en tranen.

Het lijkt alsof hier een combinatie wordt gemaakt van de rol van vrouwen en de rol van mannen in een oorlog.⁷⁷ Vrouwen smeken normaal gesproken de goden terwijl mannen de verdediging op zich nemen.⁷⁸ Hier verdedigen de vrouwen de stad door te smeken.

Zoals aan het begin van deze casestudy al is benoemd, wordt Coriolanus na de speech van Veturia overwonnen en stopt hij de oorlog. Vervolgens omhelst hij zijn vrouwen en kinderen.

*Uxor deinde ac liberi amplexi, fletusque ab omni turba mulierum ortus et comploratio sui patriaeque fregere tandem uirum.*⁷⁹

Vervolgens omhelsden zijn echtgenote en kinderen hem, en nadat er tranen en een weeklacht over zichzelf en hun vaderland ontstaan waren uit de gehele groep vrouwen, overweldigden zij zodanig de man.

Op het moment dat Coriolanus zijn vrouw en kinderen omhelst, verandert de *agmen* in een *turba*. Waar met *agmen* een zekere orde werd geïmpliceerd, wordt dat met *turba* niet. Dit is een groep mensen, die wel dezelfde kenmerken kunnen hebben, maar 'gewoon' als groep bij elkaar staan.⁸⁰ Zodra de strijd gewonnen is valt het vrouwenleger dus uit elkaar. De strijd van de vrouwen is namelijk gestreden. Ze hebben de man, die een oorlog ging voeren, Coriolanus, overwonnen (*fregere*). Hiermee is dus de militaire actie van de vrouwen ten einde gekomen en gedragen zij zich weer als vrouwen, in plaats van als mannen. Na eer ontvangen te hebben voor deze overwinning, zoals te zien op pagina 23, eindigt het verhaal van Veturia en Volumnia.

Vrouwen als Vrouwen

Het verhaal van Veturia en Volumnia is echter niet het enige verhaal waarin vrouwen als groep een overwinning boeken. Het lijkt een herhaling te zijn van een groep vrouwen in boek I, die ook een oorlog wisten te stoppen: de Sabijnse vrouwen. Omdat Rome geen vrouwelijke inwoners had, bedachten de Romeinen een list om de vrouwen van de Sabijnen en diverse andere volken uit de buurt te roven. Zij

---

⁷⁷ Hemelrijk (1987:228) benoemt dat Livius met de opmerking "Of dit een gemeenschappelijk besluit of de vrouwelijke vrees is geweest, het is mij om het even" twijfel oproept bij de lezer aan de zelfstandigheid van de acties van de vrouwen en dat Livius hiermee de hulpeloosheid van de vrouwen benadrukt. Op deze theorie van Hemelrijk kom ik kort terug aan het einde van dit hoofdstuk, zie pagina 27.

⁷⁸ Volgens Ogilvie (1965:334) draagt het gebruik van *armis uiris* hier bij aan het heroïsche karakter van de taak die Veturia moet gaan uitvoeren.

⁷⁹ II.40.9.

⁸⁰ OLD s.v. *turba* 2a: "A dense or disorderly mass of people, crowd, throng."

slaagden, maar de vaders van de geroofde maagden verzamelden een leger om de meisjes weer terug te krijgen. De meisjes waren daarentegen inmiddels getrouwd met de Romeinen en hadden kinderen gekregen. Toen er een oorlog ontstond tussen de Romeinen en de Sabijnen wierpen de vrouwen zich tussen de partijen in om te smeken de oorlog te stoppen.

*Tum Sabinae mulieres, quarum ex iniuria bellum ortum erat, crinibus passis scissaque ueste, uicto malis muliebri pauore, ausae se inter tela uolantia inferre, ex transuerso impetu facto dirimere infestas acies, dirimere iras, hinc patres, hinc uiros orantes, ne sanguine se nefando soceri generique respergerent, ne parricidio macularent partus suos, nepotum illi, hi liberum progeniem.*⁸¹

Toen renden de Sabijnse vrouwen, om wier onrecht de oorlog ontstaan was, met losse haren en gescheurde kleding, nadat ze hun vrouwelijke angst voor onheil hadden overwonnen, dapper tussen de vliegende pijlen, en vanuit de dwarsliggende ruimte die ontstaan was, onderbraken ze dreigende slaglinie, en onderbraken de toorn, terwijl zij aan de ene kant hun vaders, aan de andere kant hun mannen smeekten, dat zij zich niet zouden besproeien met bloed door het doden van bondgenoten en verwanten, dat zij niet hun kinderen zouden onteren door vadermoord, voor de een de kleinkinderen, voor de ander de kinderen.

De Sabijnse vrouwen weten door hun heldhaftige daad te voorkomen dat hun vaders en echtgenoten oorlog met elkaar gaan voeren. Na een speech van de hele groep vrouwen, sluiten de Romeinen en de Sabijnen vrede en leven verder als één volk.⁸² Net als de matronen werden de Sabijnse vrouwen geëerd voor hun daad. Romulus verdeelde namelijk het volk in dertig *curiae* en noemde elke *curia* naar een van de Sabijnse vrouwen.⁸³

Het zijn echter vooral de verschillen tussen de Sabijnse vrouwen en de matronen die interessant zijn voor dit hoofdstuk. Het eerste verschil is het ontbreken van de militaire connotatie bij de Sabijnse vrouwen. De matronen worden neergezet als een leger dat op veldtocht gaat, waarmee zij dus de rol van de mannen op zich nemen. De Sabijnse vrouwen rennen echter als vrouwen (*Sabinae mulieres*) met losse haren en gescheurde kleding (*crinibus passis scissaque ueste*) op het slagveld af, waar de mannen al bezig zijn met het verdedigen van de stad.⁸⁴ De Sabijnse vrouwen gedragen zich dus echt als vrouwen.

---

⁸¹ I.13.1-13.2.

⁸² Stevenson (2011:180); Konstan (1986:212) stelt dat dit verhaal in contrast staat met het verhaal van Tarpeia. Zij verraadde haar verwanten en de Sabijnen proberen juist beiden te behouden; Het is verder interessant om het verhaal van de Sabijnse vrouwen naast dat van Horatia te leggen. Horatia koos de kant van haar verloofde en werd afgestraft. De Sabijnse vrouwen kozen beide kant en werden rijkelijk beloont.

⁸³ I.13.6; In I.13.7 wordt door de verteller opgemerkt dat het onbekend is hoeveel vrouwen er waren en hoe er besloten werd naar welke vrouwen de *curiae* vernoemd werden; Mustakallio (1999:57): Deze eer benadrukt de rol van de Sabijnse vrouwen sterk.

⁸⁴ I.13.1; Mustakallio (1999:60).

Het tweede verschil is de speech. Bij de matronen wordt deze gehouden door het individu Veturia, terwijl de Sabijnse vrouwen de speech gezamenlijk als groep houden.⁸⁵ Veturia ziet zichzelf echter wel als onderdeel van de groep matronen.⁸⁶

Groep of Individu?

Uiteindelijk blijft nu de vraag over of Veturia of de groep matronen het grootste effect had.

Aan de ene kant krijgt de groep de eer voor het afwenden van de oorlog en de verteller beschrijft hoe zij de stad verdedigen met hun tranen. Aan de andere kant zijn de matronen niet degenen geweest die Coriolanus hebben overtuigd om de oorlog te stoppen. De aanblik van de matronen doet hem niets, maar wanneer hij zijn eigen moeder ziet staan, wordt hij emotioneel (*amens*). Veturia is ook degene die hem toespreekt en na háár speech is zijn verzet gebroken. Bij de Sabijnse vrouwen, ook een groep vrouwen die een oorlog stopt, is de speech een gezamenlijke. Zij hebben niet één spreker, waar de matronen dat duidelijk wel hebben in de vorm van Veturia. Dit zet Veturia apart van de groep, maar daartegenover staat weer dat de verteller Veturia wel neerzet als onderdeel van de groep matronen, door haar te definiëren als *mulier*.

Wat verder interessant is, is de militaire connotatie die aan de groep matronen kleeft. Zij worden neergezet als een mannelijk "leger". Coriolanus reageert niet op hen, in deze rol. Hij reageert wel op Veturia, een vrouw, in haar rol als moeder.⁸⁷ Deze man-vrouw relatie stopt werkelijk de oorlog. Veturia lijkt dus als moeder het grootste effect te hebben op het verhaal, maar zij is ook als *mulier* onderdeel van de groep.⁸⁸ Door deze ambiguïteit is het naar mijn mening aan de lezer om te kiezen wie de belangrijkste rol speelde: de groep of het individu. Mijn hypothese blijft daarmee staan.

Individuen hebben een groter effect dan een groep.

Stel dat de groep inderdaad verantwoordelijk te stellen is voor het succes, dan is het nog de vraag of dit hun eigen succes is. Hemelrijk, in haar artikel over vrouwelijke groepen stelt namelijk het volgende:

"The main reason for the success of the women's demonstrations, however, lies in the rank and social position of the women involved. They belonged to the wealthy elite, that is, to the same class, circle of acquaintances and even families as the magistrates and senators who had the greatest influence on the decisions to be taken."⁸⁹

Het succes van de vrouwen schrijft zij toe aan hun status. Deze status konden vrouwen niet zelf bereiken, omdat vrouwen geen carrière konden maken, maar kregen zij via hun vader of echtgenoot.

---

⁸⁵ I.13.2 *orantes*, dit meervoud duidt op meer dan een sprekers.

⁸⁶ Zie argument pagina 20.

⁸⁷ II.40.5: Deze rol van moeder trekt Veturia zelf in twijfel in haar speech.

⁸⁸ Mustakallio (1999:61): "In the case of Coriolan, the speech of Veturia dominates, however, the actions of the female mission."

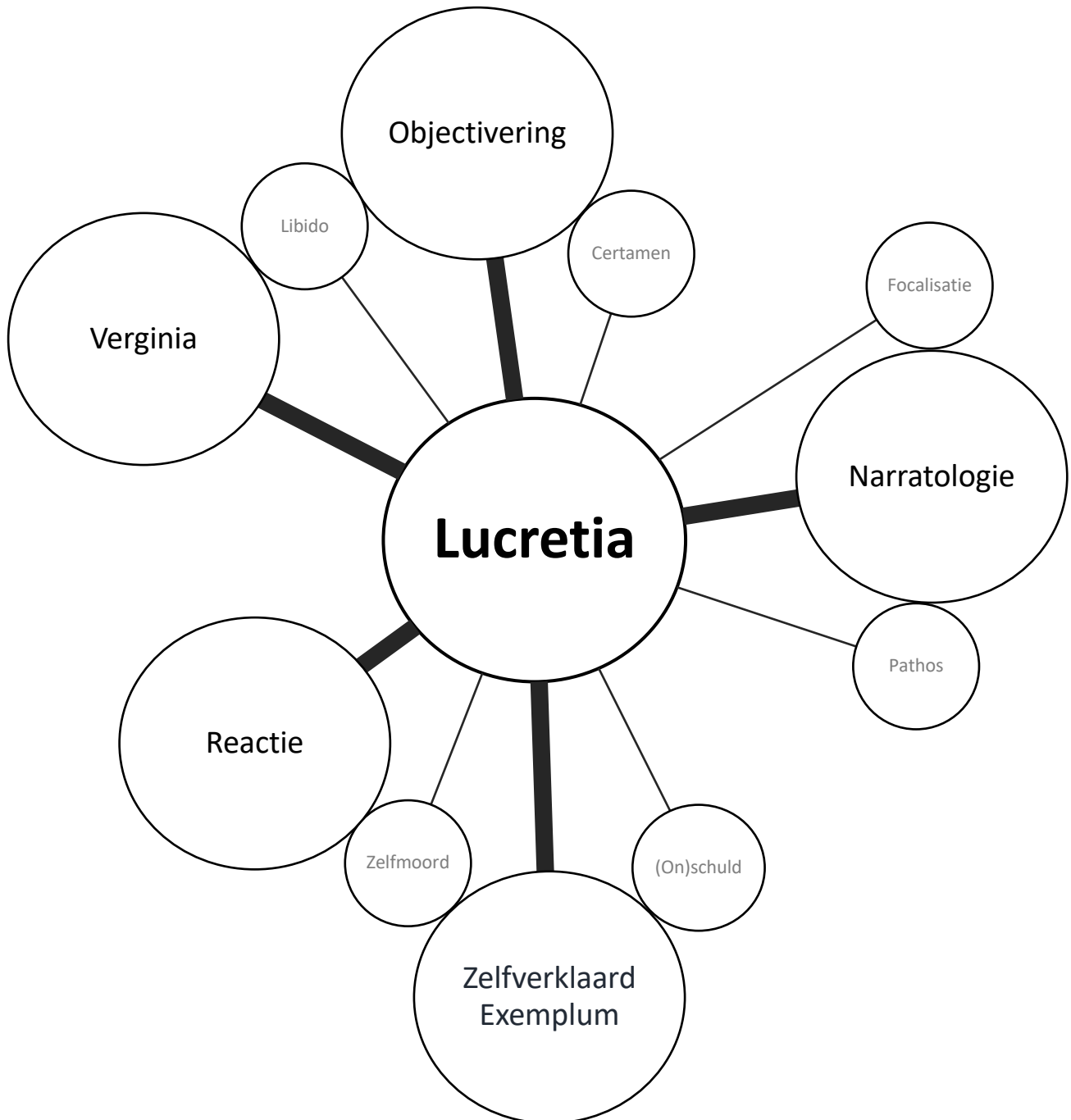
⁸⁹ Hemelrijk (1987:227); Gardner (1986:67) sluit zich hierbij aan.

Hiermee stelt Hemelrijk dus dat het succes van de vrouwen dus komt door de binding met een man en in het verlengde daarvan dat vrouwen niet zelf verantwoordelijk zijn voor hun succes.

Het belang van binding is al eerder aan bod gekomen in dit hoofdstuk in de verhalen van Horatia en de Sabijnse vrouwen, die beiden de lezer stimuleerden om na te denken over het belang van binding door bloedband en door het huwelijk. Binding kan ook een verklaring zijn voor het vreemde naamgebruik bij Racilia en Virgo. Racilia is een vrouw van een vooraanstaande commandant, dus ze wordt bij naam genoemd. Virgo is slechts een plebejisch meisje en daarom is haar naam niet belangrijk. Uit het volgende hoofdstuk zal blijken of deze binding ook een rol speelt bij exemplariteit.

Hoofdstuk 2 – Casestudy

I. Structuur

Wanneer er in de secundaire literatuur over exempla gesproken wordt, is deze vrouw een voorbeeld dat vaak aangehaald wordt: Lucretia.⁹⁰ Zij werd verkracht door Tarquinius Superbus en pleegde als gevolg daarvan zelfmoord, omdat in haar ogen haar kuisheid was geschaad. Hiermee werd zij het toonbeeld voor een ultieme Romeinse echtgenote. Na haar zelfmoord kwam het Romeinse volk in opstand tegen de koning en deze werd verdreven. Dit betekende het begin van de republiek.

In deze casestudy onderzoek ik hoe Livius Lucretia presenteert als *exemplum*, zowel op inhoudelijk als narratief niveau. Hiervoor analyseer ik de verschillende scènes van het verhaal, waarbij de ene keer het inhoudelijk en de andere keer het narratief niveau meer nadruk krijgt. Voordat ik de opbouw van de exemplariteit van Lucretia analyseer, zal ik eerst een omschrijving geven van de structuur van het verhaal, de opbouw van de scènes en de positie van de lezer. Vervolgens ga ik in detail in op alle scènes, waarin de lezer ook een belangrijke rol zal blijken te spelen.⁹¹

Het verhaal van Lucretia bestaat inhoudelijk uit drie scènes, een proloog en een epiloog. Deze verdeling heb ik gemaakt aan de hand van opbouw van de tekst, met als uitgangspunt dat het verhaal gaat over Lucretia, en naar aanleiding van het commentaar van Ogilvie. Hij beschrijft in zijn commentaar namelijk dat er in deze passage ontzettend veel parallellen te vinden zijn met klassieke toneelstukken.⁹²

"It is the exemplary aspect of her fate which he [Livy] is at pains to portray, and to achieve this he presents the sequence of events as the plot of a tragedy. but a tragedy which has sufficient contemporary application to engage the reader's own sympathy"⁹³

Ogilvie noemt in het bovenstaande citaat ook de lezer. Zoals uit onderstaande structuur en de daaropvolgende analyse zal blijken, maakt deze ook een ontwikkeling door, omdat hij steeds meer bij het verhaal betrokken raakt.

---

⁹⁰ Bijvoorbeeld in Stevenson (2011:185).

⁹¹ In deze scriptie refereer ik diverse keren aan de beleving van de lezer. Er is door wetenschappers uitgebreid gedebatteerd over deze lezer, specifiek gezegd, het beoogde publiek van Livius en dan vooral hoe Livius wil dat de lezer reageert op de exempla in zijn tekst, zie Chaplin (2000:51-53) voor een uitgebreidere uiteenzetting van dit probleem. Het is belangrijk om een onderscheid te maken tussen het publiek in de tekst en het publiek buiten de tekst. Solodow (1979:257-9) zegt hierover dat Livius zijn publiek in de tekst laat reageren op een *exemplum* zoals hij wil dat het publiek buiten de tekst reageert. Chaplin (2000: 52-53) is het hier echter niet mee eens, omdat hij van mening is dat beide groepen iets anders kunnen leren van hetzelfde *exemplum*. Het is goed om deze discussie in het achterhoofd te houden bij het lezen van de casestudy's. Omdat mijn onderzoek zich echter voornamelijk richt op de narratieve technieken in de tekst en niet zozeer op wat een lezer of toeschouwer kan leren van een *exemplum*, neem ik geen stelling in dit debat.

⁹² Zie ook Walsh (1961:178) en Burck (1943:182ff.) voor de gedachte dat Livius zijn geschiedwerk indeelt in episodes die hetzelfde opgebouwd zijn als een tragedie.

⁹³ Ogilvie (1965: 219): Na dit citaat volgt een korte beschrijving van de elementen die laten zien dat het verhaal van Lucretia niet in de standaard historische stijl verteld wordt, maar de stijl van een toneelstuk aanneemt (219 ff.). In het commentaar op deze passage wordt dit in detail uitgewerkt.

De opbouw van elke scene is inhoudelijk in grote lijnen gelijk. In de eerste zin komen mannen ergens aan. Zij hebben interactie met Lucretia en vervolgens vertrekken zij weer. De mannen zijn dus sterk sturend in de opbouw.

De proloog begint in het legerkamp tijdens de oorlog tussen Rome en Ardea. De officieren hebben veel vrije tijd omdat de belegering van Ardea een langdurig proces blijkt te zijn en zitten in de tent van Sextus Tarquinius te drinken. Hier ontstaat een discussie tussen de jongemannen wie de beste echtgenote heeft (*incidit de uxoribus mentio*).⁹⁴ Collatinus prijst zijn Lucretia de hemel in en stelt voor dat ze met z'n allen naar Rome rijden en alle echtgenotes af gaan en zo te bepalen wie de beste heeft:

*'Quin, si uigor iuuentae inest, conscendimus equos inuisimusque praesentes nostrarum ingenia? id cuique spectatissimum sit quod necopinato uiri aduentu occurrerit oculis.'*⁹⁵

Waarom, als wij de kracht van jongemannen bezitten, bestijgen wij onze paarden niet en gaan wij als aanwezigen de aard van de onzen bekijken? Laat dan door eenieder gezien worden, wat zich voor de ogen voordoet bij de onverwachte komst van een echtgenoot.

In dit citaat worden veel werkwoorden van zien gebruikt, waarbij vooral *spectatissimum* interessant is, omdat niet alleen ergens naar kijken betekent, maar specifiek ook ergens naar kijken als toeschouwer.⁹⁶ Dit gebruik van werkwoorden van zien, samen met de gelijkenis met een toneelstuk, maakt dat de lezer zich een toeschouwer voelt die een toneelstuk bezoekt. Na de aanmoediging van Coriolanus, bestijgen de mannen hun paarden en rijden naar Rome (*citatis equis auolant Romam*).⁹⁷ Hiermee eindigt de proloog.

De eerste scene begint met de aankomst van de mannen in Collatia (*pergunt inde Collatiam*).⁹⁸ Zij zijn eerst in Rome bij de andere echtgenotes geweest, maar hun ervaringen daar worden slechts in een flashback beschreven (*ut regias nurus, quas in conuiuio luxuque cum aequalibus uiderant tempus terentes*).⁹⁹ De andere echtgenotes waren een feestje aan het vieren met hun vrienden. Lucretia is daarentegen hard bezig met het bewerken van de wol (*deditam lanae*) en ontvangt de jongemannen vriendelijk (*excepti benigne*). De mannen bepalen daarom dat Lucretia de beste echtgenote is (*muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit*). Na het eten vertrekken de mannen weer naar het legerkamp (*Et tum quidem ab nocturno iuuenali ludo in castra redeunt*) en daarmee eindigt deze scene.

De tweede scene begint met de komst van Tarquinius (*Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio Collatinus cum comite uno Collatiam uenit*), die vriendelijk wordt ontvangen door Lucretia

---

⁹⁴ I.57.6.

⁹⁵ I.57.7.

⁹⁶ OLD s.v. *specto* 3a: "To watch (entertainments, performers, etc.) as a spectator; to look at (an exhibit, sight, etc.)."

⁹⁷ I.57.8.

⁹⁸ I.57.8.

⁹⁹ I.57.9.

(*exceptus benigne*).¹⁰⁰ Merk op dat deze vriendelijke ontvangst hetzelfde geformuleerd is als in de vorige scene. Aan het gedrag van Lucretia is dus niets veranderd. Tarquinius is echter niet zo vriendelijk als Lucretia, want zodra iedereen slaapt, gaat hij naar de kamer van Lucretia (*ad dormientem Lucretiam uenit*) en verkracht hij haar (*uicisset obstinatam pudicitiam*), na gedreigd te hebben haar te vermoorden en een slaaf bovenop haar te leggen alsof zij samen overspel (*adulterio*) hadden gepleegd.¹⁰¹ Verteltechnisch gezien valt op dat de lezer vanaf deze scene geen toeschouwer meer is, maar meevoelt met het personage van Lucretia. Er wordt namelijk weer een werkwoord van zien gebruikt, maar nu met Lucretia als onderwerp. Doordat zij het onderwerp is, bekijkt de toeschouwer de scene vanuit haar perspectief en ziet daarin Tarquinius met een mes dichtbij komen, in plaats van een tafereel dat zich op een afstand afspeelt. In de analyse van deze scene ga ik dieper in op deze perspectiefwisseling. Deze scene eindigt met het vertrek van Tarquinius (*profectus inde Tarquinius*) en met Lucretia die een bericht naar haar vader en echtgenoot stuurt dat ze zo snel mogelijk naar haar toe moeten komen (*nuntium Romam eundem ad patrem Ardeamque ad uirum mittit*).

De derde scene begint wederom met de aankomst van mannen, die ook allemaal bij naam genoemd worden (*Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Iunio Bruto uenit*).¹⁰² Zij treffen Lucretia aan in haar slaapkamer (*in cubiculo inueniunt*), in tegenstelling tot de eerste scene waar zij haar in het midden van het huis aantreffen (*in medio aedium sedentem inueniunt*).¹⁰³ Lucretia vertelt de mannen dat Sextus Tarquinius haar de afgelopen nacht verkracht heeft en vraagt hen te beloven dat zij hem zullen straffen (*Sex. est Tarquinius qui hostis pro hospite priore nocte ui armatus mihi sibique, si uos uiri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium*).¹⁰⁴ Nadat de mannen deze belofte gedaan hebben, doet Lucretia haar beroemde uitspraak dat niemand echtbreuk zal kunnen verantwoorden door haar voorbeeld (*nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo uiuet*) en pleegt vervolgens zelfmoord (*Cultrum (...) eum in corde defigit*).¹⁰⁵ Haar vader en echtgenoot schreeuwen (*conclamat*) en Brutus roept op tot actie. De scene eindigt met het vertrek van de mannen, die Brutus als leider volgen (*sequuntur ducem*) en het lichaam van Lucretia naar het plein dragen (*Elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt*).¹⁰⁶

De laatste scene is de epiloog, die een deel van de nasleep van de zelfmoord van Lucretia beschrijft. Op het plein zweept Brutus het volk op om in opstand te komen tegen de koningen.¹⁰⁷ Na

---

¹⁰⁰ I.58.1-58.2.

¹⁰¹ I.58.2-58.5.

¹⁰² I.58.6.

¹⁰³ Riggsby (1997) beschrijft in zijn artikel dat een *cubiculum* in de Romeinse literatuur niet alleen maar een slaapkamer is. Het is een plaats waar vaak overspel, moord en zelfmoord gepleegd worden (Riggsby (1997:37-39)). Ook wordt de kamer vaak gezien als een plek waar “secret activity” plaatsvindt (Riggsby (1997:44)).

¹⁰⁴ I.58.8.

¹⁰⁵ I.58.10.

¹⁰⁶ I.59.2-59.3.

¹⁰⁷ I.59.4.

sterke mannen verzameld te hebben, laat hij Lucretia's vader achter voor de verdediging van Collatia en vertrekt zelf naar Rome.¹⁰⁸ Hier houdt hij een speech (*populum aduocauit*) over de gebeurtenissen en uiteindelijk worden de koning en zijn familie verdreven.¹⁰⁹

Over de gehele passage zijn op narratief niveau twee belangrijke zaken op te merken. Livius licht dit verhaal namelijk sterk uit door het gebruik van een aantal narratieve technieken. De eerste is het gebruik van namen. Livius noemt vooral de naam van Lucretia zeer vaak: in totaal wordt zij in boek I, paragraaf 57 tot en met 59 wel 12 keer bij naam genoemd wordt, zie tabel 3. Van geen enkele andere vrouw wordt de naam in boek I-V zo vaak opgeschreven als de naam van Lucretia.¹¹⁰ Ook de mannen in deze passage worden vaak bij naam genoemd: Tarquinius negen keer en Collatinus zes keer.

Frequentie	Naam	Passage	Aantal Paragrafen
13	Lucretia	I.57.7 – I.59.7 + III.44.1	25
7	Verginia	III.44.1 – III.61.4	192
6	Tanaquil	I.34.4 – I.41.5 + I.47.6	59
	Tullia	I.46.2 – I.48.7 + I.59.10 – I.59.13	31
3	Veturia	II.40.1 – II.40.12	12
2	Cloelia	II.13.6 – II.13.11	6
	Larentia	I.4.6 – I.4.7	2
	Lavinia	I.1.9 – I.3.1	10
	Volumnia	II.40.1 – II.40.12	12
1	Helena	I.1.1	1
	Hersilia	I.11.2	1
	Horatia	I.26.2 - I.26.14	13
	Oppia	I.42.10 - I.42.11	2
	Postumia	IV.44.11 - IV.44.12	2
	Racilia	III.26.9	1
	Rhea Silvia	I.3.11 - I.4.3	4
	Tarquinia	I.56.7	1

Een andere techniek die Livius toepast is het gebruik van werkwoordstijden. In deze gehele passage komen in vergelijking met de rest van zijn werk, zeer veel presentia voor, namelijk 37.¹¹¹ De hoge frequentie van presentia begint in paragraaf 57.7 waar Collatinus Lucretia omschrijft als de vrouw die boven allen uitsteekt en eindigt in paragraaf 59.7, waar de speech van Brutus begint. De rest van de beschrijving van de val van de koning, wordt omgeschreven met imperfecta en perfecta. Volgens

¹⁰⁸ I.59.5.

¹⁰⁹ I.59.7ff.

¹¹⁰ De tweede plaats is voor Verginia, een meisje wiens verhaal verbonden is met dat van Lucretia door Livius, zie pagina 46-50 van deze scriptie.

¹¹¹ Dit zijn alle presentia in de hoofdzin, inclusief de presentia die ook als perfectum gelezen zouden kunnen worden: *incidit* (I.57.6.), *uenit* (I.58.1), *uenit* (I.58.2) en *uenit* (I.58.6). De historische infinitivi heb ik niet meegerekend: *laudare* (I.57.6), *fateri* (I.58.3), *orare* (I.58.3), *miscere* (I.58.3) en *uersare* (I.58.3).

Adema, geeft een dergelijke opsomming van presentia “advancing events” aan: “Advancing events are banded states of affairs that indicate an advancement of reference time.”¹¹² De Jong beschrijft deze gedachte ook op een soortgelijke manier. Zij benoemt dat opeenvolgende presentia de opbouw naar de climax aan kunnen duiden.¹¹³ Kortom, de presentia zorgen ervoor dat het verhaal van Lucretia opvalt.¹¹⁴

De hoge frequentie van namen en het zeer opvallende gebruik van presentia zijn een teken dat Livius op narratologisch vlak veel geïnvesteerd heeft in deze passage en deze daarmee dus uit wil lichten. In het vervolg zal ik de proloog, de drie scènes en de epiloog daarom apart analyseren met het oog op de exemplariteit van Lucretia. De manier waarop zij gepresenteerd wordt is niet constant hetzelfde. Waar zij in de eerste scène slechts genoemd wordt, houdt zij in de laatste scène een uitgebreide speech. Daarnaast worden wij als lezers steeds verder betrokken bij het verhaal door speeches, emoties het gebruik van werkwoorden van zien.¹¹⁵

II. Analyse

Proloog – Een drinkgelag

Lucretia wordt door Coriolanus geïntroduceerd, wanneer hij haar omschrijft als de vrouw die boven alle echtgenotes van de andere mannen uit zal steken.

*Suam quisque laudare miris modis; inde certamine accenso Collatinus negat uerbis opus esse; paucis id quidem horis posse sciri quantum ceteris praestet Lucretia sua.*¹¹⁶

Eenieder prees zijn eigen [vrouw] op wonderlijke wijzen; daarop riep Collatinus, toen daaruit een wedstrijd was ontstaan, dat hij geen woorden nodig had; zij konden immers in korte tijd zeker weten hoever zijn eigen Lucretia boven de anderen uitstak.

In dit citaat gebeurt er veel op zowel inhoudelijk als metatekstueel niveau. Inhoudelijk gezien is hier een verhitte discussie gaande tussen aangeschoten mannen, die elkaar af proberen te troeven met hun echtgenotes.¹¹⁷ Lucretia wordt hierin door Coriolanus aangewezen als degene die zeker de beste zal blijken. Zij is de enige echtgenote die apart benoemd wordt en dit wijst erop dat zij waarschijnlijk de wedstrijd zal winnen.

---

¹¹² Adema (2008:178-179): Reference time is de tijd waarover gesproken wordt door de verteller.

¹¹³ De Jong (2014:197); zie ook Sicking & Stork (1997) en Allan (2011).

¹¹⁴ Om conclusies te trekken over het gebruik van het praesens in Livius is een complete analyse van minimaal boek I noodzakelijk. Een goed startpunt voor een dergelijk onderzoek is het gehele boek van Adema (2008).

¹¹⁵ De Jong (2014:67): ‘experiencing focalization’ met behulp van onder andere het historisch praesens.

¹¹⁶ I.57.7.

¹¹⁷ Dat ze aardig beschonken zijn blijkt uit I.57.8: *Incaluerant uino*; Weissenborn - Müller (1963:259): De korte asyndetische constructie geeft de impulsiviteit van de actie van de mannen weer.

Op metatekstueel niveau zijn echter diverse hints te vinden dat in deze passage meer te gebeuren staat dat alleen een dronkenmansspel. De onderstreepte woorden duiden namelijk op een specifiek woordveld: een exemplarisch woordveld. Om een *exemplum* te worden, moet er eerst een strijd (*certamen*) plaatsvinden, waaruit blijkt dat iemand beter is dan alle anderen (*ceteris praestet*). Wanneer gebleken is dat iemand inderdaad het beste is en dus als *exemplum* gezien kan worden, blijkt dit uit de eer die diegene ontvangt (*laudare*).¹¹⁸ Wanneer je dit citaat dus retrospectief leest, wordt voor de oplettende lezer alvast impliciet aangekondigd dat er een *exemplum* gaat volgen.

Scene 1 - Objectivering

Na de proloog wordt Lucretia inderdaad door de mannen verkozen als beste echtgenote, vanwege haar vrouwelijke deugd. Zij zit namelijk wol te spinnen, wat door de Romeinen gezien wordt als de ultieme vrouwelijke deugd, wanneer de mannen bij haar thuis komen, in tegenstelling tot de andere echtgenotes die voornamelijk wijn aan het drinken waren.¹¹⁹ Haar "overwinning" wordt als volgt bekend gemaakt:

*Muliebris certaminis laus penes Lucretiam fuit. Adueniens uir Tarquiniique excepti benigne; uictor maritus comiter inuitat regios iuuenes.*¹²⁰

De eer voor de vrouwelijke strijd was in handen van Lucretia. Haar man en de Tarquiniï werden bij aankomst vriendelijk ontvangen; de echtgenoot nodigt als overwinnaar de koninklijke jongemannen vrolijk uit.

Het belangrijkste wat opvalt aan dit citaat is dat niet Lucretia, maar haar echtgenoot Collatinus als winnaar (*uictor*) benoemd wordt, terwijl het *certamen* omschreven wordt als een *muliebre certamen*, oftewel een vrouwelijke strijd, maar dat aan de andere kant Lucretia wel de *laus* krijgt. Wat betekent dit voor haar exemplariteit?

Het eerste dat opgemerkt dient te worden is dat het inderdaad waar is dat Collatinus de winnaar is, op inhoudelijk niveau.¹²¹ Hij heeft namelijk de weddenschap afgesloten met de andere

---

¹¹⁸ Dit exemplarisch woordveld is impliciet terug te vinden in het stappenplan van Roller (2009:216). Hij stelt dat iemand een actie uit moet voeren die vervolgens beoordeeld dient te worden of de actie goed of slecht is en of iemand herinnert dient te worden. Oftewel, in een *certamen* wordt beoordeeld hoe de actie van iemand ten opzichte van andere acties staat (*ceteris praestet*) en of iemand *laus* moet krijgen voor deze eer.

¹¹⁹ 1.57.9: *ubi Lucretiam haudquaquam ut regias nurus, quas in conuiuio luxuque cum aequalibus uiderant tempus terentes sed nocte sera deditam lanae inter lucubrantes ancillas in medio aedium sedentem inueniunt*; Hemelrijk (1987:217); Ogilvie (1965:222): dat het spinnen van wol een deugd is, komt omdat vrouwen, die wol spinnen binnen blijven. Mijn interpretatie hierbij is dat vrouwen dan geen contact hebben met andere mannen, wat in het geval van Lucretia wel ironisch is, aangezien zij in haar eigen huis verkracht wordt.; zie voor meer literatuur over het spinnen van wol als vrouwelijke deugd, waaronder de representatie daarvan op grafstenen, Kampen (1981: 70-71 n.172, 86, 128, 189-190); Zimmer (1982:26, 61, 63,193); Larsson Lovén (2007).

¹²⁰ 1.57.10.

¹²¹ De plek waar Collatinus *uictor* genoemd wordt, is ook de enige plek in het verhaal waar hij duidelijk als echtgenoot wordt benoemd. Later wordt hij namelijk steeds *uir* genoemd, zie voetnoot 125.

jongemannen, hij heeft de beste echtgenote, dus hij is de *uictor*. Lucretia krijgt echter de *laus* voor de overwinning in het *muliebre certamen*.¹²² Dit betekent dus dat *uictoria* en *laus* in een wedstrijd los staan van elkaar en dat de ene persoon dus de winnaar kan zijn, terwijl de andere de eer krijgt. Dit blijkt ook uit de OLD. *Laus* geeft aan dat iemand eer krijgt, bijvoorbeeld door een handeling of een eigenschap, zonder dat er een wedstrijdcontext voor nodig is.¹²³ Daarentegen vereist *uictoria* wel een zeker wedstrijdelement.¹²⁴ Dit is alleen te verkrijgen door actief te winnen. Het is zeker mogelijk om naar aanleiding van een *uictoria laus* te ontvangen, maar *laus* kan ook prima verkregen worden zonder *uictoria*. Lucretia krijgt hier dus *laus* voor haar uitmuntende vrouwelijke eigenschappen en Collatinus krijgt de *uictoria* voor het winnen van de weddenschap.

Maar wat betekent het voor haar exemplariteit dat zij niet de winnaar is, maar alleen de eer krijgt? Ik denk dat dit te maken heeft met haar binding met haar man.¹²⁵ Vergelijk het met een paardenrace. Het paard rent de race, omdat zijn eigenaar hem heeft opgegeven en wint door zijn snelheid. Het paard wint echter niet, dat doet de eigenaar. De eigenaar krijgt de medailles en het prijzengeld en het paard een schouderklopje omdat hij het zo goed gedaan heeft. Zo zit het ook met Collatinus en Lucretia. Lucretia is een voorbeeldige vrouw en krijgt eer voor haar uitmuntende deugd, maar Collatinus is degene die uiteindelijk de wedstrijd wint, omdat hij geregeld heeft dat de wedstrijd plaatsvond. Lucretia bezorgt haar echtgenoot dus eer en is daarmee een goede echtgenote, omdat zij zich vrouwelijk gedraagt.¹²⁶

Voor haar exemplariteit betekent deze passage dus eigenlijk nog niet heel veel. Lucretia wordt slechts geobjectiveerd als iets wat haar man een overwinning kan bezorgen. De afstand van de lezers

---

¹²² Weissenborn & Müller (1963:259) merken hier het volgende over op: "Muliebris statt eines objektiven Genitivus: der Streit (der Männer), dessen Gegenstand die Frauen waren." Dit bevestigt mijn interpretatie dat Coriolanus de winnaar is van de strijd tussen de mannen, waarvan Lucretia en de koninklijke echtgenotes het onderwerp zijn.

¹²³ OLD s.v. *laus* 1: "Praise.", 2a: "Praise as enjoyed by the recipient, esteem, renown, reputation.", 3b: "A cause of praise, praiseworthy thing, act or quality, virtue, good point, merit."

¹²⁴ OLD s.v. *uictoria* 1: "Victory (in an armed struggle, or sim.).", 3a: "Victory (in a judicial, political, etc. contest) 3b: "(in athletic and other competitions, rivalry)."

¹²⁵ Deze binding wordt benadrukt door het gebruik van *maritus*, wat de band tussen Lucretia en Collatinus duidelijker weergeeft dan het neutrale *uir*, waarmee Collatinus in de rest van de passage wordt aangeduid. Het is een feit dat *uir* ook echtgenoot kan betekenen (OLD s.v. *uir* 2a: "A husband."), een vrouw-gebonden woord. De hoofdbetekenis is echter de aanduiding van het biologische geslacht (OLD s.v. *uir* 1: "An adult male, a man (in expressed or implied contrast with a woman).", een neutraal woord. Het woord *maritus* impliceert daarentegen altijd een relatie tussen een man en een vrouw (OLD s.v. *maritus* 1a: "A husband.", 1b: "Husband and wife, a married couple.") en geeft naar mijn mening daarom sterker de band tussen man en vrouw weer dan het woord *uir* dat vooral het contrast tussen man en vrouw weergeeft.

¹²⁶ Hemelrijk (1987:217): "Chastity, frugality, domesticity, industry and loyalty to her husband and family were main traditional virtues of a Roman matron."; Dat gehoorzaamheid een vrouwelijke deugd is blijkt ook uit inscripties, zoals deze uit de Augusteïsche periode op het graf van een vrouw: CIL 6.10230 = ILS 8394. "(...) Still, my dearest mother deserved greater praise than all others, since in modesty, propriety, chastity, obedience, wool working, industry, and loyalty she was on an equal level with other good women, nor did she take second place to any woman in virtue, work and wisdom in times of danger. *Lost*" Vertaling van: M. R. Lefkowitz and M. B. Fant < <http://www.stoa.org/diotima/anthology/wlgr/wlgr-mensopinions43.shtml> > - 1-11-2017.

draagt hieraan bij. Wij zijn slechts toeschouwers van een schunnig spel. Dit wordt nog onderstreept door de afsluitende zin van deze scene.

*Ibi Sex. Tarquinius mala libido Lucretiae per uim stuprandae capit; cum forma tum spectata castitas incitat. Et tum quidem ab nocturno iuuenali ludo in castra redeunt.*¹²⁷

Daar neemt een kwaad verlangen om Lucretia te verkrachten bezit van Tarquinius; zowel haar schoonheid als haar beproefde kuisheid wekken dit op. En vervolgens rijden zij na hun nachtelijke kinderspel terug naar het legerkamp.

De wedstrijd was niet meer dan een *ludo*, een spel, waar Lucretia het onderwerp van was. Dit slot bevat echter ook een huiveringwekkende prolepsis naar dat wat komen gaat in de volgende scene. *Libido* neemt namelijk bezit van Tarquinius en dit is bij Livius vrijwel altijd een teken voor onheil.¹²⁸

Scene 2 - Narratieve technieken

De opening van de tweede scene is narratief zeer zorgvuldig weergegeven: er wordt geopend met dramatisch ironie, wanneer Tarquinius, zonder medeweten van Collatinus aankomt bij zijn huis in Collatia; er wordt continue gespeeld met focalisatie en ten slotte wordt er afgesloten met het vertrek van *libido* "als het ware" als winnaar. In de onderstaande analyse bespreek ik een narratologisch perspectief op deze passage en het effect dat deze passage op de lezer heeft.

[1] *Paucis interiectis diebus Sex. Tarquinius inscio Collatino cum comite uno Collatiam uenit. [2] Vbi exceptus benigne ab ignaris consilii cum post cenam in hospitale cubiculum deductus esset, amore ardens, postquam satis tuta circa sopitique omnes uidebantur, stricto gladio ad dormientem Lucretiam uenit sinistraque manu mulieris pectore oppresso 'Tace, Lucretia' inquit; 'Sex. Tarquinius sum; ferrum in manu est; moriere, si emiseris uocem.'* [3] *Cum pauida ex somno mulier nullam opem, prope mortem imminentem uideret, tum Tarquinius fateri amorem, orare, miscere precibus minas, uersare in omnes partes muliebrem animum.* [4] *Ubi obstinatam uidebat et ne mortis quidem metu inclinari, addit ad metum dedecus: cum mortua iugulatum seruum nudum positurum ait, ut in sordido adulterio necata dicatur.* [5] *Quo terrore cum uicisset obstinatam pudicitiam uelut uictrix libido, profectusque inde Tarquinius ferox expugnato decore muliebri esset, Lucretia maesta tanto malo nuntium Romam eundem ad patrem Ardeamque ad uirum mittit, ut cum singulis fidelibus amicis ueniant; ita facto maturatoque opus esse; rem atrocem incidisse.*¹²⁹

---

¹²⁷ I.57.10.

¹²⁸ *Libido* is altijd slecht in Livius: Walsh (1961:231) en Joshel (1992:117) Dit blijkt ook uit *praefatio* 12, waarin Livius zegt: *abundantes uoluptates desiderium per luxum atque libidinem pereundi perdendique omnia inuexere.*; Joshel (1992:120): "In Livy, the "good" woman's threatening element is het attractiveness"; Ogilvie (1965:223): "*tum quidem* - builds up the sense of impending disaster."

¹²⁹ I.58.1-5; In de editie van Conway en Walters staat *uelut <ui> uictrix*, maar uit de *Annotatio Critica* blijkt dat *uelut uictrix* ook veelvuldig voorkomt in de manuscripten (zie *Annotatio critica* I.58.5 (...) *uelut <ui> uictrix M. Mueller*: *uelut uictrix MPFupBOHRnDL quod tutatur Frigell. Epileg. 74* (cf. 22. 41. 8 *et inf.* §§ 7-8): *uel ui uictrix up*

[1] Een paar dagen later komt Sex. Tarquinius met een metgezel, zonder medeweten van Collatinus naar Collatia. [2] Nadat hij daar vriendelijk ontvangen was door hen die niets van zijn plan vermoedden en na het eten naar de gastenkamer geleid was, brandend van liefde, toen alles voldoende veilig en iedereen in slaap leek, kwam hij met getrokken zwaard bij de slapende Lucretia en nadat hij met zijn linkerhand op de borst van de vrouw duwde zei hij: 'Zwijg, Lucretia, ik ben Sex. Tarquinius; er is een zwaard in mijn hand; jij zult sterven als je schreeuwt.' [3] De vrouw, opgeschrikt uit haar slaap, deed niets, en zij zag de dreigende dood dichtbij, Tarquinius bekende zijn liefde, smeekte, wisselde dreigementen af met smeekbeden, en wentelde de vrouwelijke geest alle kanten op. [4] Toen hij zag dat ze vastberaden was en dat dit zelfs niet werd verminderd door vrees voor de dood, voegde hij aan de vrees schande toe: hij zei dat hij een dode slaaf naakt boven op haar zou leggen nadat ze gestorven was, zodat men zou zeggen dat zij was gedood in vuil overspel. [5] Met deze verschrikking overwon de lust als het ware als winnaar de vastberaden kuisheid en toen de onverschrokken Tarquinius vertrokken was nadat hij het vrouwelijk fatsoen had bedwongen, zond Lucretia bedroefd over zo'n grote ramp eenzelfde bericht naar haar vader in Rome en naar haar echtgenoot in Ardea, opdat zij met een betrouwbare vriend zouden komen; dat dit zo moest gebeuren en dat zij zich moesten haasten; dat er iets verschrikkelijks gebeurd was.

De aankomst van Tarquinius is onheilspellend, omdat de lezer door de afsluiting van de vorige scene al weet dat deze scene niet goed af gaat lopen. Het gebruik van *inscio Collatino* bevestigt dat Tarquinius hier niet met goede bedoelingen gekomen is. Lucretia koestert echter geen argwaan, want zij ontvangt hem (*exceptus benigne*), wat precies hetzelfde is als in de vorige scene en zij en haar huisgenoten zijn niet op de hoogte van zijn plan (*ignaris consilii*).¹³⁰

Nadat de verteller beschrijft hoe Tarquinius naar zijn kamer geleid is, wordt de scene vanuit hem gefocaliseerd door *armore ardens* en *satis tuta*. Dit moet wel vanuit het oogpunt van Tarquinius zijn, want de verteller heeft in de vorige scene deze "liefde" van Tarquinius al beschreven als voortkomend uit een verlangen om Lucretia te verkrachten, wat niet zeer positief is. Hier wordt geen daad van liefde aangekondigd, maar een verkrachting.¹³¹ Daarbij is het voldoende veilig (*satis tuta*) voor Tarquinius, maar zeker niet voor Lucretia die op het punt staat bedreigt te worden.

Vervolgens zet de verteller Tarquinius in een nog kwader daglicht door de onschuld van Lucretia te benadrukken. Wanneer Tarquinius bij haar komt, slaapt zij (*dormientem*) en hij maakt haar

---

Madv.) Ik heb ervoor gekozen om *uelut uictrix* op te nemen, omdat *uelut uictrix* naar mijn mening gelezen dient te worden als prolepsis naar de ondergang van Tarquinius, zoals ook Ogilvie (1965:223) beargumenteert in zijn commentaar.

¹³⁰ I.57.10: *excepti benigne*; Weissenborn & Müller (1963:259): Met *ignariis*, worden ook de huisgenoten van Lucretia bedoeld.

¹³¹ Verkrachting is een belangrijk thema in zogenaamde "founding stories" (Robertson & Rose (2001:3); Glendinning (2013:63)); Arieti (1997:124): "In the early books of Livy's *Ab Urbe Condita* rape precedes the major political developments."

wakker (*pauida ex somno mulier*). Door de emotie van Lucretia te beschrijven en door het gebruik van *uideret* zien we de aankomst van Tarquinius door de ogen van Lucretia.¹³² De lezer is geen toeschouwer meer, zoals in de vorige scene, maar maakt deel uit van de gebeurtenis. Hij kan door de ogen meekijken en meevoelen met Lucretia. De focus schiet echter snel weer terug naar Tarquinius door het gebruik van *amorem*. Hij bekend zijn liefde, hij smeekt, hij wisselt smeekbeden af met dreigementen, hij doet zo zijn best, maar is onsuccesvol.

Hierna volgt een stukje neutrale vertelling, waarin de verteller objectief de gebeurtenissen beschrijft. Dit is te zien aan het gebruik van *obstinatam Lucretia*, wat vastberaden betekent.¹³³ Dit is niet positief of negatief, maar neutraal. Dit *obstinatam* komt een aantal zinnen verder weer terug in combinatie met *pudicitiam*, zie paragraaf 5. Nu is het positief voor Lucretia, want zij is bij haar standpunt gebleven en blijft haar kuisheid beschermen.

Aan het einde zien we Tarquinius duidelijk vertrekken vanuit het perspectief van de verteller: de *libido* is "als het ware" een winnaar, wat erop duidt dat het laatste woord hier nog niet over gezegd is en we hier te maken hebben met een alwetende verteller. Aan het einde van deze scene krijgen we nog een stukje perspectief van Lucretia. Zij is *maesta* en stuurt een bericht naar haar vader en echtgenoot, vanwege de *rem atrocem*.¹³⁴

Samenvattend gezegd, gebeuren er in deze scene twee dingen. Ten eerste wordt Lucretia actiever. Zij is niet langer een object dat bekeken wordt, maar zij wordt een persoon met gevoelens, gedachten en vooral ook normen en waarden, die naar voren komen doordat zij weigert toe te geven aan de eisen van Tarquinius. Zelfs de dreigende dood kan haar niet bewegen. Ten tweede betreft de verteller de lezer meer bij het verhaal dan in de vorige scene, door het beschrijven van emoties.

---

¹³² de Jong (2014:50-51): 'Embedded focalization'; I.58.3 *pauida*: OLD s.v. *pavidus* 1a: "Terror-struck, frightened.", 1b: "(transf., of emotions, actions, etc.)"; 1.58.2 *stricto gladio ad dormientem Lucretiam uenit sinistraque manu mulieris pectore oppresso* (...). Het is opvallend dat Tarquinius het mes in zijn linkerhand houdt: *sinister* betekent namelijk niet alleen "linker", maar ook "slecht" (OLD s.v. *sinister* 4a: "Adverse in nature of influence, harmful, baleful.", 5a: "Perverted, immoral.", 5b: "(of a person).". Later, wanneer Lucretia een korte speech houdt, vraag zij om de rechterhand van haar vader, echtgenoot en hun vrienden: *Sed date dexteras* (...), wat juist de tegenovergestelde bijklank heeft van *sinister* (OLD s.v. *dexter* 2a: "Propitious, favorable.").

¹³³ OLD s.v. *obstinatus* 1a: "Stubborn, obstinate, resolute."

¹³⁴ Merk hier het verschil op met Tarquinius, die met een *comes* (1.58.1) kwam, wat de connotatie "volger" heeft en geen diepe band met de medereiziger impliceert (OLD s.v. *comes* 1a: "One who goes with or accompanies another, a companion.", 2a: "A Companion, friend, comrade (often in an inferior capacity or humbler rank).", 3a: "A person in the service or under the leadership of another, follower, a soldier (of)."). Lucretia benoemt expliciet dat haar vader en man beide één betrouwbare vriend (*singulis fidelibus amicis*) mee moeten brengen (OLD s.v. *amicus* 1: "A personal friend.").

Scene 3 (deel 1) - Zelfverklaard *Exemplum*

Scene drie de climax van het verhaal van Lucretia.¹³⁵ In deze scene ontwikkelt zij zich van een goede echtgenote tot een collectief *exemplum*. In het eerste deel van de scene bespreek ik hoe Livius deze climax opbouwt met behulp van de thema's dood en onschuld en in deel 2 ga ik in op de reacties op haar zelfmoord, waarbij ik gebruik maak van het stappenplan van Roller om Lucretia's exemplariteit te toetsen.

In deel 1 analyseer ik het moment van aankomst van de mannen tot en met de laatste woorden van Lucretia. Hier worden continue verwijzingen gemaakt naar haar naderende zelfmoord, vooral door Lucretia zelf, wat haar vastberadenheid en de rationaliteit van haar beslissing benadrukken. Bij deze verwijzing naar de dood is voortdurend de schuldvraag aanwezig: haar lichaam is misbruikt, haar geest wilde niet, is zij schuldig en moet zij sterven? Deze thema's bereiden de lezer voor op de zelfmoord en exemplariteit van Lucretia.

Thema's Dood en Onschuld

Nadat de echtgenoot en vader van Lucretia samen met hun vrienden zijn aangekomen, treffen ze Lucretia aan in de slaapkamer. Ze vragen hoe het met haar gaat en Lucretia antwoordt met een beschrijving van de gebeurtenissen van de afgelopen nacht in haar eerste speech.

[7] *Aduentu suorum lacrimae abortae, quaerentique uiro 'Satin salue?' 'Minime' inquit; 'quid enim salui est mulieri amissa pudicitia? Vestigia uiri alieni, Collatine, in lecto sunt tuo; ceterum corpus est tantum uiolatum, animus insons; mors testis erit. Sed date dexteras fidemque haud impune adultero fore.* [8] *Sex. est Tarquinius qui hostis pro hospite priore nocte ui armatus mihi sibique, si uos uiri estis, pestiferum hinc abstulit gaudium.'* [9] *Dant ordine omnes fidem; consolantur aegram animi auertendo noxam ab coacta in auctorem delicti: mentem peccare, non corpus, et unde consilium afuerit culpam abesse.*[10] *'Vos' inquit 'uideritis quid illi debeatur: ego me etsi peccato absoluo, supplicio non libero; nec ulla deinde impudica Lucretiae exemplo uiuet.'*¹³⁶

Bij de aankomst van haar verwanten kwamen de tranen tevoorschijn, en toen een man vroeg 'Alles goed?' Antwoorde zij: 'Allerminst, hoe kan het immers goed gaan met een vrouw wanneer zij haar kuisheid verloren is? Er zijn sporen van een vreemde man in jouw bed, Collatinus; bovendien is mijn lichaam geheel en al geschonden, maar mijn geest is onschuldig; de dood zal mijn getuige zijn. Maar geef jullie rechterhand en jullie woord dat de echtbreker niet ongestraft zal blijven. Het is Sex. Tarquinius, die afgelopen nacht als vijand in plaats van als gast met geweld een genot, rampzalig voor mij en voor zichzelf, als jullie mannen zijn, heeft meegenomen vanaf hier.' Zij gaven allen een

---

¹³⁵ In deze passage bevinden zich veel juridische elementen, waar ik in deze scriptie niet op in zal gaan. Voor een analyse hiervan zie Moses (1993).

¹³⁶ I.58.7-10.

voor een hun woord; zij probeerden de bedroefde van geest te troosten door de schuld af te wenden van haar die werd gedwongen naar de dader van het misdrijf: de geest kan fouten maken, het lichaam niet, en waar geen voornemen aanwezig is geweest, is schuld afwezig. 'Jullie' zei zij 'moeten bezien wat voor hem gepast is: hoewel ik me vrijspreek van het vergrijp, ben ik niet vrij van terechtstelling; en er zal daarna niemand onzedelijk leven door het voorbeeld van Lucretia.'

Het eerste dat opvalt aan dit citaat op narratief niveau is dat Lucretia hier in directe rede spreekt. Daarmee is deze scene het toppunt van haar aanwezigheid in het verhaal. In de eerste scene keek de lezer alleen maar naar Lucretia als object, in de tweede scene beschreef de verteller de gevoelens van Lucretia waardoor de lezer met haar mee kon voelen en nu in de derde scene gaat de lezer als het ware in gesprek met Lucretia via haar vader en echtgenoot, die haar proberen over te halen geen zelfmoord te plegen.

Ten tweede staat het bovenstaande citaat bol met verwijzingen naar de aankomende dood van Lucretia. Zij zelf verwijst er in haar speeches diverse keren naar. In de eerste speech doet zij dit allereerst met *mors testis erit*, waarmee zij letterlijk zegt dat zij zal sterven. Vervolgens kondigt zij haar dood impliciet aan met *mihi (...) pestiferum gaudium*. Het bijvoeglijk naamwoord *pestifer* betekent rampzalig, wat zou kunnen wijzen op de verkrachting. De eerste betekenis is echter dodelijk, wat een vooruitwijzing is naar haar zelfmoord.¹³⁷ In de tweede speech zegt zij dat zij niet vrij van straf is. De straf voor het plegen van *adulterium* door vrouwen is de doodstraf, aangezien de vrouw door het bed met een andere man dan haar echtgenoot te delen zodanig onzuiver was dat alle kinderen die uit haar voort zouden komen ook bezoedeld zouden zijn.¹³⁸

Door Lucretia een enorme nadruk te laten leggen op de dood, denk ik dat de verteller haar karakter een sterke vastberadenheid geeft. Haar zelfmoord is een rationele beslissing, wat wordt uitgelicht doordat zij het mes *sub veste* had, waarmee Livius weergeeft dat zij voor de komst van de mannen al het plan had om zelfmoord te plegen. Dit is belangrijk voor haar exemplariteit, aangezien rationaliteit een positief *exemplum* geeft en onbezonnen emotioneel handelen een negatief.¹³⁹

Het tweede thema dat een grote rol speelt is, zoals hierboven gezegd, (on)schuld. In deze gehele scene is er een spanning tussen schuld van het lichaam en onschuld van de geest. Daarnaast

---

¹³⁷ OLD s.v. *pestifer* 1a: "(in general) causing death or destruction, physically destructive, deadly".

¹³⁸ Ogilvie (1965:225); Donaldson (1982:11); Merk ook op dat Tarquinius eerder dreigde met *adulterium* om Lucretia over te halen en dat hij dus uiteindelijk alsnog *adulterium* met haar heeft gepleegd: I.58.4: *ut in sordido adulterio necata dicatur*.

¹³⁹ Voor de Romeinen was doordacht handelen, belangrijker dan emotioneel handelen, zoals blijkt uit Sallustius, waarin Caesar spreekt tot de senatoren: Sal, *Bel. Cat.* 51.1: "*Omnis homines, patres conscripti, qui de rebus dubiis consultant, ab odio, amicitia, ira atque misericordia vacuos esse decet.*"; of zoals blijkt uit Livius boek XXII, waarin Fabius Cunctator tegen Aemilius Paulus spreekt over de juiste manier van handelen als commandant: Liv. *AUB* XXII.39.21: *Nec ego ut nihil agatur <hortor> sed ut agentem te ratio ducat, non fortuna.*

bouwt de speech van Lucretia langzaam op naar de grootste schuldige van dit verhaal: Tarquinius.¹⁴⁰ De eerste verwijzing naar schuld is impliciet te lezen in *amissa pudicitia*. Het werkwoord *amitto* betekent letterlijk “wegzenden” of specifiekier iets loslaten of verliezen.¹⁴¹ Lucretia gebruikt hier dus niet een werkwoord uit het betekenisveld “overwinnen” of “met geweld wegnemen”, zoals de verteller in scene twee deed, maar beschrijft haar kuisheid als iets dat zij is kwijtgeraakt. Dit wekt de indruk dat Lucretia zichzelf deels verantwoordelijk stelt voor de gebeurtenis. Deze indruk wordt ondersteund door het vervolg van de tekst, waarin de verteller uiteenzet hoe de mannen proberen Lucretia te overtuigen van haar onschuld door haar te zeggen dat een lichaam niet kan zondigen en dat ze niet schuldig kan zijn als het geen bewuste keuze is geweest om met Tarquinius het bed te delen. Lucretia zelf benoemt echter dat zij weliswaar vrijgesproken is van het vergrijp, maar dat zij toch de straf moet ondergaan.

Ik wil overigens niet suggereren dat Livius de tekst zo construeerde dat Lucretia de schuld voor de verkrachting volledig op zich neemt. Het gebruik van *uiolare* in subparagraaf 7 duidt erop dat Lucretia de verkrachting volgens de verteller zeker als misbruik heeft ervaren. Dit wordt nog onderstreept door het benoemen van *uis armata*, een misdrijf dat bij Romeinse lezers bekend stond als een incident waarbij geweld werd gebruikt.¹⁴² Daarbij roept Lucretia de mannen op om het genot dat Tarquinius van haar heeft gehad net zo verderfelijker te laten zijn voor hem als voor haar, wat duidelijk maakt dat ook Tarquinius een deel van de schuld krijgt toebedeeld.

Het thema van schuld en onschuld is naar mijn mening zeer sterk aanwezig in deze passage om de volgende redenen: ten eerste wordt het uitgebreid uitgewerkt om de zelfmoord van Lucretia te verklaren voor de lezer.¹⁴³ Wanneer zij zelf zou worden omschreven als een personage dat vindt dat zij geen schuld heeft aan de gebeurtenis, zou haar zelfmoord zeer onverwacht en onbegrijpelijk zijn voor de lezer. Ten tweede geeft het behandelen van dit thema de verteller de kans om Lucretia neer te zetten als exemplum. Zij uit de ultieme Romeinse waarden van kuisheid op de perfecte manier: seks buiten het huwelijk is uit den boze. Lucretia accepteert de enige passende straf voor een dergelijk daad: de doodstraf.

---

¹⁴⁰ Door Lucretia omschreven als een *uir alienus*; Ogilvie (1965:224) zegt hierover: “Vir here may bear some of the force which it commonly bears in love elegy ‘the lover in possession’.

¹⁴¹ OLD s.v. *amitto* 1: “To send away, dismiss (a person).”, 3a: “To let go one’s hold of, release.”, 4: “To let fall, shed, drop.”, 5: “(w. abst. Obj.) To give up, abandon.”, 6: “To pass over, forgive (a fault).”, 7a: “To fail to catch, or hold, miss, let slip.”, 8: “To incur the loss of, forfeit, lose.”.

¹⁴² Ogilvie (1965:225) “The words recall, as they were doubtless intended by L. to recall in order to give a contemporary touch to the scene, the crime of *uis armata*, violence committed by the use of arms. The charge is first mentioned in our sources by Cicero, *pro Caecina* 55ff. And the definition recurs in substantially the same form in Julian’s redaction (Ulpian, *Dig.* 43.16.3.2-12).”.

¹⁴³ Bauman (1993:551): “Livy (or his source) wanted to illustrate the doctrine of non-liability for an act induced by duress. The ground rules of annalistic writing did not allow him to change the traditional climax of Lucretia’s death, but he could give it a motive consistent with her innocence.”.

Voordat zij deze straf echter op zichzelf toepast, spreekt zij de legendarische woorden: *nec ulla deinde Lucretiae impudica exemplo uiuet*. Zij zegt dat er geen enkele vrouw onkuis zal leven door haar voorbeeld te volgen. Inhoudelijk gezien is deze zin zeer interessant, omdat wetenschappers vrijwel altijd lezen als het moment waarop Lucretia zichzelf verklaart tot *exemplum* voor *pudicitia*, aangezien hier de woorden *exemplum* en Lucretia in dezelfde zin gebruikt worden en in het voorafgaande grote nadruk is gelegd op haar *pudicitia*.¹⁴⁴

Vanuit narratief oogpunt is de framing van dit citaat opmerkelijk. Haar boodschap over onkuisheid is ingebed tussen de woorden *nec* en *uiuet*: en zij zal niet leven. Mijn eerste gedachte hierbij was dat Livius met deze framing voor een laatste keer aankondigt dat Lucretia zelfmoord zal plegen.

Als laatste is de afsluiting van de zin op metatekstueel niveau erg intrigerend: *exemplo uiuet*.¹⁴⁵ Hoewel het karakter Lucretia, zoals hierboven beschreven, aankondigt te gaan sterven, geeft de verteller Livius met deze woorden aan dat zij als *exemplum* voort zal leven.

Scene 3 (deel 2) & Epiloog - Exemplariteitsanalyse

Na een analyse van de manier waarop Livius het karakter van Lucretia heeft opgebouwd, ga ik in het laatste deel van dit hoofdstuk Livius' uitwerking van haar *exemplum* toetsen aan de hand van het artikel van Roller.¹⁴⁶ In de onderstaande paragraaf werk ik uit hoe de verschillende stappen van Rollers stappenplan terug te vinden zijn in Livius' *Ab Urbe Condita*.

Stap 1 - "Someone performs an action in the public eye"¹⁴⁷

De eerste stap bevat twee elementen. Ten eerste moet iemand zelf een actie uitvoeren. Dit doet Lucretia, direct na haar laatste woorden.

*Cultrum, quem sub ueste abditum habebat, eum in corde defigit, prolapsaque in uolnus moribunda cecidit.*¹⁴⁸

Een mes, dat zij onder haar kleding verborgen had, steekt zij in haar borst, en nadat ze naar voren gezakt is in de wond, valt ze stervend neer.

Lucretia heeft zelf het mes vast en steekt het zelf door haar borst.¹⁴⁹ Ten tweede moet deze actie voor de ogen van andere mensen gebeuren. In het geval van Lucretia zijn dit in haar vader, echtgenoot en

---

¹⁴⁴ Chaplin (2000:1); Zie Edwards (2007:187-190) over *pudicitia* als vrouwelijk equivalent voor mannelijke *uirtus*.

¹⁴⁵ De laatste woorden van een tekst worden vaker door wetenschappers gezien als dragers van grote betekenis voor de rest van het verhaal of het hele werk. Een voorbeeld is het laatste woord van de Aeneïs van Vergilius: *umbras*. Nickbakht (2010) bespreekt in zijn artikel uitgebreid de betekenis van dit laatste woord.

¹⁴⁶ Zie Inleiding.

¹⁴⁷ Roller (2009:216): Met "public eye" worden representanten van de Romeinse gemeenschap bedoeld, die dezelfde *mos maiorum* delen.

¹⁴⁸ I.58.11.

¹⁴⁹ Zie Edwards (2007:183-186) voor parallellen tussen de dood van Lucretia en die van Dido en Cleopatra.

hun twee vrienden, die eerder bij haar thuis aangekomen zijn.¹⁵⁰ Deze mannen brengen vervolgens het lichaam van Lucretia naar buiten naar het *forum* van Collatia, zodat het hele volk haar daad kan aanschouwen.

*Elatum domo Lucretiae corpus in forum deferunt, concientque miraculo, ut fit, rei nouae atque indignitate homines.*¹⁵¹

Nadat ze het lichaam van Lucretia opgetild hadden, brachten ze haar het huis uit naar het forum en de mensen kwamen in beweging, zoals gewoonlijk, door hun verwondering over de bijzondere daad en door verontwaardiging.

Brutus houdt een speech tot het volk, waarin hij de vreselijke gebeurtenissen beschrijft.¹⁵² Hierdoor weet het volk wat er precies gebeurd is en worden ook zij indirect waarnemers van de actie.¹⁵³

---

*Stap 2 - "(...) its audience evaluates its consequence for the community, judging it "good" or "bad" in terms of one or more of these shared values"*¹⁵⁴

Op de zelfmoord van Lucretia volgt een reactie van de vader, de echtgenoot en Brutus. De vader en de echtgenoot reageren geschokt op de daad en zijn niet in staat erover te oordelen. Brutus is degene die het oordeel velt.

*Conclamat uir paterque; Brutus illis luctu occupatis cultrum ex uolnere Lucretiae extractum, manantam cruore prae se tenens, 'Per hunc' inquit 'castissimum ante regiam iniuriam sanguinem iuro, uosque, di, testes facio me L. Tarquinius Superbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro igni quacumque dehinc ui possim exsecuturum, nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum.'*¹⁵⁵

De echtgenoot en de vader schreeuwen; Brutus, nadat zij overmand zijn door verdriet, het mes, uit de wond van Lucretia getrokken en druipend met bloed, voor zich uit strekkend zegt: 'Bij dit bloed, zeer kuis vóór de koninklijke ontering, zweer ik, en ik maak jullie goden tot mijn getuigen, dat ik L. Tarquinius Superbus samen met zijn misdadige echtgenote en zijn gehele nageslacht met vurige zwaard en welke kracht ik ook maar heb, zal vervolgen en dat ik niet zal toestaan dat zij noch iemand anders zullen heersen over Rome.

---

¹⁵⁰ I.58.6: *Sp. Lucretius cum P. Valerio Volesi filio, Collatinus cum L. Iunio Bruto uenit, cum quo forte Romam rediens ab nuntio uxorius erat conuentus.*

¹⁵¹ I.59.3.

¹⁵² Edwards (2007:180): "The dead female body is made the vehicle of weighty political symbolism."

¹⁵³ In een uiteenzetting over 'Livy's literary methods' stelt Walsh (1961:185): "In such episodes [episodes full of joy], then, and likewise in such scenes of grief and anger (...), Livy seeks to portray emotional reactions by a vivid imaginative and often imaginary construction of crowd scenes."

¹⁵⁴ Roller (2009:216).

¹⁵⁵ I.58.12-59.1.

Hoewel de reactie van de vader en de echtgenoot zeer kort is, heeft het toch een duidelijke functie.¹⁵⁶ Met deze reactie verschuift de focus namelijk weg van Lucretia, naar de mannen: haar echtgenoot en vader. Opvallend is dat Livius de mannen hier niet bij naam noemt, maar alleen woorden die hun sociale functie aanduiden. Ik denk dat hij dit doet om de kleine setting te benadrukken waarin de gruweldaad zich afspeelt. Haar familie is in de eerste instantie de getuige en vervolgens wordt besloten ook het volk bij de situatie te betrekken en de daad openbaar te maken.¹⁵⁷

Het is belangrijk om op te merken dat Brutus in tegenstelling tot de vader en de echtgenoot hier wel bij naam genoemd wordt direct na hun reactie, waardoor de reactie van Brutus naar mijn mening meer nadruk krijgt.¹⁵⁸ Hij is namelijk degene die, volgens de voorspelling die ik in hoofdstuk 1 al kort aangehaald heb, de hoogste macht zal hebben in Rome.¹⁵⁹ Hij is degene die uiteindelijk de koningen zal verdrijven. De focus ligt nu bij Brutus en bij zijn acties. Hij is ook degene die de tweede stap van Roller uitvoert, door te oordelen dat de schuld voor de verkrachting van Lucretia volledig bij het koningshuis ligt. Brutus spreekt hier niet meer over het straffen van alleen Sex. Tarquinius, maar over de hele koninklijke familie. Hiermee wekt hij de indruk dat verkrachting van Lucretia door Sex. Tarquinius een metafoor is voor de “verkrachting” van het volk door de Tarquiniï. De dood van de onschuldige Lucretia is de druppel en veroorzaakt een revolutie.¹⁶⁰ Zij is daarmee niet alleen een *exemplum* voor kuisheid, maar ook voor onschuld.

Stap 3 - “This deed, its performer and the judgment passed upon it are commemorated”¹⁶¹

Het verhaal van Lucretia is afgelopen, want Brutus zet de revolutie voort en werpt het koningshuis omver. Dit brengt ons bij de derde stap van Roller, de herinnering. In de tekst wordt er na haar zelfmoord door Brutus nog gesproken over Lucretia. Hoewel Livius de speech niet in directe rede geeft, beschrijft hij wel de inhoud van wat Brutus zegt. Hij spreekt over het geweld dat Tarquinius heeft

---

¹⁵⁶ Walsh (1961:251): “Finally the conclusion of the episode is narrated in a simple sentence”.

¹⁵⁷ Dit sluit goed aan bij de theorieën van Machiavelli, Sir Thomas Elyot en Montesquieu, die Donaldson uiteenzet in zijn boek over de verkrachting van Lucretia (Donaldson (1982:104-105)). Deze theorieën zeggen dat Brutus en Collatinus naar de koning hadden gegaan, als hij een goede koning was geweest. Lucius Tarquinius was echter geen goede koning, dus de mannen nemen de beslissing om het volk te laten oordelen over de daad van Sextus Tarquinius, wat leidt tot een revolutie.

¹⁵⁸ De naam Brutus doet de lezers uit de tijd van Livius natuurlijk meteen denken aan Marcus Junius Brutus, de moordenaar van Caesar. Voor meer hierover, zie Ogilvie (1965:219), Donaldson (1982:107) en Edwards (2007:181).

¹⁵⁹ Zie pagina 21; l.56.10: *imperium summum Romae habebit*.

¹⁶⁰ Donaldson (1982:8-9) leest het verhaal van Lucretia als parallel aan de tirannie van Lucius Tarquinius: “The political tyranny of Tarquinius Superbus is mirrored in the sexual tyranny of his son. Brutus achieves political liberty for Rome as Lucretia by her suicide achieves personal liberty; it is significant that Brutus vows to free Rome while holding the dagger with which Lucretia killed herself.”; Edwards leest het verhaal van Lucretia als een echo van de campagne in Ardea: “The rape itself is described only in metaphorical terms (...) an echo of the campaign against Ardea the men are conducting a few miles away (1.58.5), though the success of the substitute assault on Lucretia contrasts with the failure of the siege of Ardea.”.

¹⁶¹ Roller (2009:217).

gebruikt, de ontucht, de verschrikkelijke dood van Lucretia en over hoe verschrikkelijk de kinderloosheid voor haar vader is en vervolgens over de gruweldaden van de koningen.¹⁶²

Daarnaast denk ik dat de herinnering niet alleen in de tekst te lezen is, maar dat de tekst zelf ook een herinnering aan Lucretia is. Livius heeft namelijk het verhaal van Lucretia opgenomen in zijn werk en daar, zoals in dit hoofdstuk beschreven, veel nadruk op gelegd. Door dit te doen heeft Livius Lucretia tot *exemplum* gemaakt. Dit wordt voltooid met de vierde stap van Roller, die in de volgende paragraaf wordt uitgewerkt.

III. Intertekstualiteit binnen Livius – Verginia

Stap 4 - "People who encounter such monuments (...) are enjoined to accept the deed as normative (...)."¹⁶³

De laatste stap van het stappenplan van Roller is op verschillende manieren terug te vinden in het verhaal van Verginia in boek III. Als eerste zal ik de overeenkomsten bespreken tussen het verhaal van Verginia en dat van Lucretia, waarbij het belangrijk is om op te merken dat Livius deze verhalen expliciet aan elkaar koppelt, door letterlijk te zeggen dat ze op elkaar lijken. Vervolgens zal ik uiteenzetten hoe dit verhaal bijdraagt aan de exemplariteit van Lucretia door de verschillen tussen deze verhalen uit te lichten.

Overzicht

In 449 v. Chr. zijn de *decemviri* aan de macht, onder wie Appius Claudius Crassus. Wanneer hij Verginia, de dochter van Lucius Verginius, ziet wordt hij onmiddellijk door libido gegrepen (*libido cepit*).¹⁶⁴ Appius probeert Verginia te verleiden, maar slaagt hier niet in.¹⁶⁵ Daarom draagt hij zijn *cliens* Marcus Claudius op om Verginia als zijn slavin te claimen.¹⁶⁶ Het volk biedt echter tegenstand.¹⁶⁷ Er volgt een rechtszaak en Verginius verschijnt de volgende dag met zijn dochter voor Appius, de rechter.¹⁶⁸ Appius besluit dat Verginia toebehoort aan Claudius.¹⁶⁹ Hierop vraagt Verginius vergeving voor zijn eerdere gedrag en of hij de voedster van Verginia mag ondervragen. Appius staat dit toe. Verginius neemt de voedster en Verginia mee, grijpt het mes van een slager (*cultro adrepto*), roept dat er maar een manier kan zijn waarop zijn dochter vrij kan zijn en doorboort het hart van Verginia met

---

¹⁶² I.59.8: *de ui ac libidine Sex. Tarquini, de stupro infando Lucretiae et miserabili caede, de orbitate Tricipitini cui morte filiae causa mortis indignior ac miserabilior esset.*; I.59.9-10.

¹⁶³ Roller (2009:217).

¹⁶⁴ Cf. I.57.10: *libido (...) capit.*

¹⁶⁵ III.44.2-44.4.

¹⁶⁶ III.44.6.

¹⁶⁷ III.44.7.

¹⁶⁸ III.44.9 – 47.4.

¹⁶⁹ III.47.5.

het mes (*pectus deinde puellae transfigit*).¹⁷⁰ Hij vervloekt Appius en vlucht vervolgens de stad uit. Verginia's verloofde en oom houden haar lichaam omhoog en tonen aan het volk tot wat voor gruweldaad Appius Verginius heeft gedreven.¹⁷¹

Hierna volgen nog tien paragrafen waarin de naam van Verginia dikwijls genoemd wordt. De vader van Verginia keert terug naar het legerkamp en roept zijn kameraden op om het regime van de *decemviri* omver te werpen. Na vele momenten van strijd slagen ze hier uiteindelijk in en aan het eind zijn alle mannen die Verginia onrecht aan wilden doen ter dood gebracht.¹⁷²

Zoals in de inleiding gezegd koppelt Livius de verhalen van Lucretia en Verginia aan elkaar. Dit doet hij, wanneer hij het verhaal van Verginia introduceert als onderdeel van een opsomming van misdaden van de *decemviri*.

*Sequitur aliud in urbe nefas ab libidine ortum, haud minus foedo eventu, quam quod per stuprum caedemque Lucretiae urbe regnoque Tarquinius expulerat, ut non finis solum idem decemviris, qui regibus, sed causa etiam eadem imperii amittendi esset.*¹⁷³

Hierop volgde een andere misdaad in de stad, ontstaan uit lust, niet minder dan de afgerijselijke gebeurtenis, die door de verkrachting en het bloedbad van Lucretia de Tarquiniï uit de stad en uit het koningschap had verdreven, zoals deze gebeurtenis niet alleen hetzelfde einde zal hebben voor de *decemviri*, als voor de koningen, maar zelfs dezelfde oorzaak de regering wegsturen.

De belangrijkste overeenkomst die Livius noemt is dat de dood van deze onschuldige vrouwen het einde betekent van de heersende machtsorde. De zelfmoord van Lucretia markeert het einde van de koningstijd en de moord op Verginia markeert het einde van de *decemviri*. Verginia is niet de enige factor die hieraan bij heeft gedragen. Voorafgaand aan haar verhaal wordt namelijk beschreven hoe militaire nederlagen en de moord op Siccius, een man die de soldaten opjutte om in opstand te komen tegen de *decemviri*, deze sterk in diskrediet hebben gebracht.¹⁷⁴ Het overlijden van Verginia is echter hetgeen dat uiteindelijk de doorslag geeft voor de soldaten en het volk om in opstand te komen, net zoals de zelfmoord van Lucretia.¹⁷⁵ Een andere overeenkomst die Livius benoemt is de cruciale rol van *libido*. Beide vrouwen worden bedreigd door *libido*, vanwege hun *forma*.¹⁷⁶ De mannen die hen willen

---

¹⁷⁰ III.48.4-48.5; Cf. I.58.11: *cultrum (...) in corde defigit*.

¹⁷¹ III.48.7.

¹⁷² III.58.10-11.

¹⁷³ III.44.1.

¹⁷⁴ III.43.

¹⁷⁵ Mustakallio (1999:63): "The basic laws of civic life were threatened. The attempted rape of Verginia was not only an act of violence against a young maiden, it also symbolized the breaking of the rules that regulated relations between men and women and the weakening of the position of *patria potestas* within the family. Especially in Livy's account it also broke the tie that existed between the patricians and the plebeians."; Mustakallio (1999:61): "The Verginia episode is closely connected with a change in judicial practice in Roman society."

¹⁷⁶ Lucretia - I.57.10 *cum forma*; Verginia - III.44.4 *formam excellentem*.

verkrachten voelen ook beide liefde: Tarquinius brandt door liefde (*amore ardens*) en Appius is buiten zinnen door liefde (*amore amens*).¹⁷⁷

Verder wordt de connectie tussen de twee verhalen gemarkeerd door tekstuele overeenkomsten, zoals de woorden van de vader van Verginia, die sterk lijken op de woorden die Brutus gebruikt in zijn eed, na de zelfmoord van Lucretia.¹⁷⁸

BRUTUS '*Per hunc*' inquit '*castissimum ante regiam iniuriam sanguinem iuro, uosque, di, testes facio me L. Tarquinium Superbum cum scelerata coniuge et omni liberorum stirpe ferro igni quacumque dehinc ui possim exsecuturum, nec illos nec alium quemquam regnare Romae passurum.*'¹⁷⁹

VERGINIUS '*Te*' inquit, '*Appi, tuumque caput sanguine hoc consecro*'¹⁸⁰

In beide citaten wordt het bloed van het meisje genoemd, in beiden wordt de schuldige aangesproken en in beide spelen de goden een rol.¹⁸¹

Exemplariteit

Er zijn echter ook opvallende verschillen te vinden tussen de verhalen van Lucretia en Verginia. Het belangrijkste verschil is de activiteit van de vrouwen. Lucretia is, zoals hierboven uiteengezet, zeer aanwezig in haar eigen verhaal door te spreken en een handeling uit te voeren die cruciaal is voor de loop van de geschiedenis, haar zelfmoord. Uiteindelijk leidt dit alles tot Lucretia als *exemplum*. Verginia is daarentegen niet zoals Lucretia het subject van het handelen, maar het object. Er wordt over haar gepraat en voor haar besloten, maar zelf doet zij op inhoudelijk niveau niets. Op narratief niveau is zij wel een aantal keer het onderwerp van een persoonsvorm, maar dit is inhoudelijk gezien een beschrijving die over haar gaat. Een duidelijk voorbeeld hiervan is te vinden tijdens de tweede rechtszaak, wanneer Appius besloten heeft dat Verginia aan Claudius toebehoort.

*Cum haec intonuisset plenus irae, multitudo ipsa se sua sponte dimouit desertaque praeda inuriae puella stabat.*¹⁸²

Toen hij dit met een donderende stem vol van woede riep, bewoog de massa zelf uit eigen beweging uiteen en het meisje stond daar alleen als prooi voor onrecht.

---

¹⁷⁷ Tarquinius – I.58.2; Appius – III.44.4.

¹⁷⁸ Mustakallio (1999:62).

¹⁷⁹ I.59.1.

¹⁸⁰ III.48.5.

¹⁸¹ Brutus spreekt hier L. Tarquinius aan. Lucius heeft niet zelf de daad begaan, maar wordt door Brutus wel aangewezen als de schuldige.

¹⁸² III.48.3.

Livius geeft hier slechts weer dat Verginia voor de rechter staat. Hij bedeeft haar echter geen eigen gevoelens over de situatie toe. Dit gebeurt ook in de rest van de passage.¹⁸³ Het is dan ook niet onverwacht dat Verginia geen zelfmoord pleegt, maar dat haar vader degene is die haar van het leven berooft.

*'Hoc te uno quo possum' ait, 'modo, filia in libertatem uindico.' Pectus deinde puellae transfigit, respectansque ad tribunal.*¹⁸⁴

'Dit is de enige manier' zei hij, 'waarop ik jou in vrijheid kan stellen, dochter.' Hij steekt dit [mes] vervolgens in de borst van het meisje, opkijkend naar de rechterstoel.

Er wordt niet eens beschreven dat Verginia stervend neervalt of iets van gelijke strekking. Het draait om de handeling van de vader. Verginia is het object waar in dit verhaal de strijd tussen de *decemviri* en de familie van Verginia, en in hun verlengde het volk, om draait. De focus in dit verhaal lijkt voornamelijk op de mannen te liggen en niet op haar.

Deze passiviteit van Verginia is erg belangrijk voor de exemplariteit van Lucretia. Hierdoor komt de eer namelijk volledig aan Lucretia toe. Als Verginia namelijk ook zeer actief was geweest, dan was zij zelf ook een *exemplum* geweest. Lucretia heeft het voorbeeld gegeven en dit voorbeeld hoeft alleen nog maar gevolgd te worden. In het bovenstaande citaat is impliciet te zien hoe Verginius Lucretia' voorbeeld volgt. Lucretia benoemde dat zij niet vrij kon zijn vanwege de straf die zij moest voldoen (*supplicio non libero*), Verginius zegt hier dat zijn dochter maar op een manier vrij kan zijn.¹⁸⁵ Beide vrouwen zijn niet vrij in hun leven, alleen in de dood.

Kortom, door Lucretia aan het begin van dit verhaal te noemen, wekt Livius bij de lezer al een zekere verwachting: in dit verhaal wordt een jong meisje het onderwerp van de lust van een machthebber. Het meisje gaat dood en de machthebber vindt zijn ondergang. Met de koppeling tussen Verginia en Lucretia heeft Livius, volgens de theorie van Roller, het *exemplum* Lucretia voltooid. Zij voldoet nu namelijk aan de vierde stap van Rollers vier-stappenplan, die inhoudt dat iets of iemand een *exemplum* is, wanneer iemand leert van de daad die het *exemplum* heeft verricht.¹⁸⁶ Hier is duidelijk dat Verginius zijn dochter doodt zodat zij niet onteerd wordt. Naar het voorbeeld van Lucretia is het beter om te sterven dan om onzedelijk te leven. Verginius grijpt in om te voorkomen dat Verginia te schande wordt gemaakt.¹⁸⁷ Het verhaal van Verginia is dus de kroon op de exemplariteit van Lucretia.

---

¹⁸³ Twee andere voorbeelden zijn: III.45.7: *Non manebit extra domum paris sponsa Icili.*; III.46.8: *Ita uindicatur Verginia spondentibus propinquis.*

¹⁸⁴ III.48.5.

¹⁸⁵ I.58.10.

¹⁸⁶ Roller (2009:216-217).

¹⁸⁷ Voor het vergelijken van de tekst van Verginia en Lucretia heb ik dezelfde methode gebruikt als Chaplin (2010).

Conclusie

De rol van vrouwen is een lastig onderwerp. Naamgebruik leek de ultieme manier om het effect van een vrouw op het verhaal weer te geven, maar Racilia bewees dat je niet veel hoeft te doen om bij naam genoemd te worden. Verder leek een vrouw op het eerste gezicht of positief of negatief weergegeven te worden door Livius maar door een diepere analyse kwamen er toch zaken naar boven die dit idee deden veranderen. Zo leek bijvoorbeeld Horatia in de eerste instantie zeer negatief gekarakteriseerd, maar na grondig onderzoek bleek zij een ontwikkeling door te maken van een gemiddelde, naar een lage, naar een hoge waardering. Ontwikkeling was er ook in het geval van Lucretia, die begon als een geobjectiveerde echtgenote, maar uiteindelijk uitgroeide tot een collectief *exemplum*.

De vraag die ik in de inleiding van deze scriptie stelde was, hoe Livius diverse narratieve technieken inzet om de lezer na te laten denken over de rol van vrouwen. Gedurende de hoofdstukken heb ik hier diverse antwoorden op gevonden. Ten eerste gebruikt Livius namen om verhalen uit te lichten of juist te verstoppen. Uit het verhaal van Racilia bleek, zoals net gezegd, dat namen niets hoeven te zeggen over het effect dat een vrouw kan hebben op het verhaal, maar zoals uit het verhaal van Virgo bleek, kan het ontbreken van namen wel gebruikt worden om een verhaal minder aandacht te geven. Dit wordt ondersteund door het verhaal van Lucretia, waarin Livius zowel van Lucretia als van de mannen zeer vaak de naam noemde.

Ten tweede maakt Livius gebruik van neutrale woorden en man-gebonden woorden. Door hiermee te spelen kan Livius de rol van een vrouw veranderen aan de hand van haar acties. Zo wordt Veturia aan het begin geïntroduceerd als de moeder van Coriolanus, maar zodra zij begint te spreken is zij geen *mater* meer, maar een *mulier*, een vrouw die zich afvraagt wat haar rol is in de situatie waarin zij zich bevindt.

Als derde laat Livius vrouwen handelen buiten hun rol als vrouw. In de casestudy over groepen heb ik beschreven hoe de groep vrouwen die Veturia en Volumnia leiden zich gedragen als een mannelijk leger, totdat ze gewonnen hebben en zich weer kunnen gedragen als vrouwen. Daartegenover staan de Sabijnse vrouwen die hun mannen oproepen de oorlog te stoppen door zichzelf zeer sterk in hun rollen als dochter en echtgenote te plaatsen.

Een laatste punt dat ik hier wil noemen kwam zeer sterk naar voren in de casestudy van Lucretia: focalisatie. Livius zet dit in om zijn lezer zowel op een afstand toeschouwer te laten zijn van gebeurtenissen, als zeer sterk te betrekken bij de situatie, door Lucretia emoties te geven, te laten handelen en spreken. Ook in hoofdstuk 1 kwam dit naar voren in de casestudy over Veturia en Volumnia, waarin veel spanning te vinden was tussen de rol van Veturia vanuit haar perspectief en vanuit Coriolanus' perspectief.

Al deze technieken zet Livius niet alleen in om de lezer na te laten denken over de rol van vrouwen, maar ook om vrouwen neer te zetten als *exempla*. De vraag die ik echter niet heb besproken in deze scriptie is of er een verschil bestaat tussen mannelijke en vrouwelijke exemplariteit. Aan de hand van de casestudy's en dan voornamelijk die van Lucretia in deze scriptie heb ik echter wel de volgende hypothese:

Vrouwelijke exemplariteit is onlosmakelijk verbonden met mannen.

Aan het begin van haar verhaal is Lucretia nog niet exemplarisch, maar alleen een uitmuntende echtgenote. Pas nadat ze verkracht is door Tarquinius, wordt ze gedreven tot een daad die haar exemplarisch kan maken. Zij wordt echter een exemplum, door de reacties van haar vader, haar echtgenoot en Brutus. De mannen zetten de revolutie in gang. Bedenk daarbij ook dat de kroon op haar exemplariteit, degene die een voorbeeld nam aan haar zelfmoord om kuisheid te bewaren een man was.

Om deze hypothese uit te werken is zeker meer onderzoek nodig en vooral meer voorbeelden dan ik in deze scriptie uit heb kunnen werken. Wat ik nu op basis van de casestudy's die ik besproken heb, kan concluderen is dat vrouwen, meisjes, dochters, moeders en echtgenotes allemaal op hun eigen manier een belangrijke rol spelen in de geschiedenis en dat Livius hen in zijn werk op cruciale momenten inzet om het verhaal een compleet andere wending te geven.

Bibliografie

Primair

Cicero, *Catilinarians*: ed. A.R. Dyck (Cambridge 2008).

Livius, *Ab Urbe Condita Libri I-V*: eds. R. Seymour Conway en C. Flamstead Walters (Oxford 1968).

Livius, *Ab Urbe Condita Libri VI-X*: eds. R. Seymour Conway en C. Flamstead Walters (Oxford 1920).

Livius, *Ab Urbe Condita Libri XXI-XXV*: eds. R. Seymour Conway en C. Flamstead Walters (Oxford 1929).

Livius, *Ab Urbe Condita Libri*: eds. W. Weissenborn en H. J. Müller (Berlijn 1921).

Sallustius, *Bellum Catilinae*: ed. J.T. Ramsey (Oxford 2007).

Secundair

Adams, J. N., 'Latin Words for 'Woman' and 'Wife' *Glotta* 50 (1972) pp. 234-255.

Adema, S., 'The Tense of Speech Indications in Vergil's Aeneid' *Journals of Latin Linguistics* 9.1 (2008) pp. 419-432.

Allen, R., 'The Historical Present in Thucydides: Capturing the Case of αἰρεῖ and λαμβάνει', in J. Lallot et al. (eds.), *The Historical Present in Thucydides: Semantics and Narrative Functions* (Leiden 2011) pp. 37-63.

Arieti, J. A., 'Rape and Livy's View of Roman History' in: S. Deacy, *Rape in Antiquity* (Londen 1997) pp. 124-133.

Bauman, R. A., 'The Rape of Lucretia quod metus causa and the Criminal Law' *Latomus* 52 (1993) pp. 550-566.

Boatwright, M. T., 'Women and Gender in the Forum Romanum' *Transactions of the American Philological Association* 141.1 (2011) pp. 105-141.

Burck, E., *Das Geschichtswerk des Titus Livius* (Heidelberg 1943).

Chaplin, J. D., 'Scipio the Matchmaker' in: C. S. Kraus, J. Marincola en C. Pelling, *Ancient Historiography and its Contexts: Studies in Honor of A. J. Woodman* (Oxford 2010) pp. 60-72.

Chaplin, J. D., *Livy's Exemplary History* (Oxford 2000).

Cokayne, K., *Experiencing Old Age in Ancient Rome* (Hoboken 2003).

Diluzio, M. J., *A Place at the Altar: Priestesses in Republican Rome* (Oxford 2016).

Edwards, C., *Death in Ancient Rome* (London 2007).

Gardner, J. F., *Women in Roman Law & Society* (Kent 1986).

Glare, P. G. W. e.a., *Oxford Latin Dictionary* (Oxford 1982).

Glendinning, E., 'Reinventing Lucretia: Rape, Suicide and Redemption from Classical Antiquity to the Medieval Era' *International Journal of the Classical Tradition* 20.1-2 (2013) pp. 61-82.

Hemelrijk, E.A., 'Women's Demonstrations in Republican Rome' in: J. Blok en P. Mason, *Sexual*

- Asymmetry: Studies in Ancient Society* (Amsterdam 1987) pp. 217-240.
- Hopkins, K., *Death and Renewal: Sociological Studies in Roman History* (Cambridge 1983).
- Jones, F., *Nominum Ratio: Aspects of the Use of Personal Names in Greek and Latin* (Liverpool 1996).
- Jong, de, J. F., *Narratology & Classics: A Practical Guide* (Oxford 2014).
- Joshel, S. R., (1992)'The Body Female and the Body Politic: Livy's Lucretia and Verginia' in: A. Richlin, *Pornography and Representation in Greece and Rome* (Oxford 1992) pp. 112-130.
- Kajava, M., *Roman Female Praenomina: Studies in the Nomenclature of Roman Women* (Rome 1994).
- Kampen, N., *Roman Working Women in Ostia* (Berlijn 1981).
- Konstan, D., 'Narrative and Ideology in Livy: Book I' *Classical Antiquity* 5.2 (1986) pp. 198-215.
- Kowalewski, B., *Frauengestalten im Geschichtswerk des T. Livius* (München 2002).
- Kraus, C.S., 'Take your Medicine! Livy 1 and History's Exemplary Purpose' *Omnibus* 40 (2000) pp. 18–20.
- Larsson Lovén, L., 'Wool Work as a Gender Symbol in Ancient Rome: Roman Textiles and Ancient Sources' in: M. Nosch, *Ancient Textiles: Production, Craft and Society: Proceedings of the First International Conference on Ancient Textiles, Held at Lund, Sweden, and Copenhagen, Denmark, on March 19-23, 2003* (Kopenhagen 2003) pp. 393-404.
- Levene, D. S., *Religion in Livy* (Leiden 1993).
- Lindner, M. M., *Portraits of the Vestal Virgins, Priestesses of Ancient Rome* (Michigan 2015).
- Luce, T. J., *Livy: The Composition of His History* (Princeton 1977).
- Moses, D. C., 'Livy's Lucretia and the Validity of Coerced Consent in Roman Law' in: A.E. Laiou, *Consent and Coercion to Sex and Marriage in Ancient and Medieval Societies* (Washington 1993) pp. 39-82.
- Mustakallio, K., 'Legendary Women and Female Groups in Livy' in: P. Setälä en L. Savunen, *Female Networks and the Public Sphere in Roman Society* (Rome 1999) pp. 53-64.
- Nickbakht, M. A., 'Aemulatio in Cold Blood: A Reading of the End of the Aeneid' *Helios* 37.1 (2010) pp. 49-80.
- Ogilvie, R. M., *A Commentary on Livy: Books I-V* (Oxford 1965).
- Riggsby, A. M., 'Public and Private in Roman Culture: The Case of the Cubiculum' *Journal of Roman Archaeology: an international journal* 10 (1997) pp. 36-56.
- Robertson, E. en C. M. Rose, *Representing Rape in Medieval and Early Modern Literature* (New York 2001).
- Roller, M., 'The Exemplary Past in Roman Historiography and Culture' in: A. Feldherr, *The Cambridge Companion to the Roman Historians* (Cambridge 2009) pp. 214-230.
- Santoro L'Hoir, F., *The Rhetoric of Gender Terms: 'Man', 'Woman', and the Portrayal of Character in Latin Prose* (Leiden 1992).

- Sicking, C. M. J., en P. Stork, 'The Grammar of the So-Called Historical Present in Ancient Greek', in: E.J. Bakker (ed.), *Grammar as Interpretation: Greek Literature in Its Linguistic Context* (Leiden 1997) pp. 131-168.
- Smethurst, S. E., 'Women in Livy's History' *Greece & Rome* 56 (1950) pp. 80-87.
- Solodow, J. B., 'Livy and the Story of Horatius, 1.24-26' *Transactions of the American Philological Association* 109 (1979) pp. 251-268.
- Stevenson, T., 'Women of Early Rome as *Exempla* in Livy, *Ab Urbe Condita*, book 1' *Classical World* 104.2 (2011) pp. 175-189.
- Takács, S. A., *Vestal Virgins, Sibyls, and Matrons: Women in Roman Religion* (Texas 2008).
- Treggiari, S., *Iusti coniuges: Roman Marriage from the Time of Cicero to the Time of Ulpian* (Oxford 1991).
- Vasaly, A., 'Characterization and Complexity: Caesar, Sallust, and Livy' in: A. Feldherr, *The Cambridge Companion to the Roman Historians* (Cambridge 2009) pp. 245-260.
- Walsh, P., *Livy: His Historical Aims and Methods* (Cambridge 1961).
- Weissenborn, W. en H. J. Müller, *Titi Livi: Ab Urbe Condita Libri* (Berlijn 1963).
- Welch, T. S., *Tarpeia: Workings of a Roman Myth* (Ohio: 2015).
- Wilson, S., *The Means of Naming: A Social and Cultural History of Personal Naming in Western Europe* (Londen 1998).
- Zimmer, G., *Römische Berufsdarstellungen* (Berlijn 1982).